Проф. Михайло Драгоманов.

РАЙ І ПОСТУП.

1916.

Накладом
РУСЬКОЇ КНИГАРНІ
850 Мейн Стріт, Вінніпеґ, Ман.

Передмова.

»Рай і поступ« одна з найкрасших і важнійших наукових розвідок, написаних небіжчиком Драгомановим, в якій він велично, а разом з тим і просто малює поступ людського житя і людських думок; в кождому рядку бренить гарна віра в те, що де далї, то все йде до кращого,

Що сонце йде
і за собою день веде!

В »Раю і Поступі« Драгоманів яскраво виводить, як і через що опанували людьми релїґійні заблуди і темнота; подібно тому, як Ренан в »Житю Ісуса«, Драгоманів в »Раю і Поступі« розкриває хибні і неправдиві ученя в христіянстві, а також в жидівській, магометанській і в других вірах.

Хто шукає вдповідий на неясні релїґійні питаня, той знайде в »Раю і поступі«, коли не всі то принаймнї найголовнійші.

Олекса Коваленко.

Вересень, 1906.

1. СТАРІ ОПОВІДАНЯ ПРО РАЙСЬКІ ВІКИ ТА РАЙСЬКІ КРАЇНИ.

Майже у всїх народів є перекази про те, що колись людям було добре жити на світї, далеко краще нїж тепер. До сих переказів долучаєть ся й думка, — котру й досї у нас подїляє богато людий, — що де далї, то все йде до гіршого.

Такі думки, певно, почали вигадувати старі люди, котрі тодї, як не було писаної науки, були справдї найрозумнїйшими, бо бачили і знали більше, нїж молодші. Дуже старому, слабому вже на всї сили чоловікови, розуміеть ся, повинно здаватись, що тодї, коли він був дужий, все було лїпше, і що де далї, то все стає гірше.

Потроха з подібних думок складали ся оповіданя, котрі від старших перейшли до молодших і стали основою так званої »народної мудрости«, взірцем котрої в нашім народї маємо усякі приказки та прислівя. Певно, що подібні думки склались дуже давно, ще годї, коли люди були зівсїм дикі. Алеж і потім, коли деякі народи стали освіченими і навіть письменними, подібні думки у їх не зникли, а, навпаки, навіть розросли ся в цїлий погляд на світ і на людське житє. Такий погляд находимо ми в книгах стародавних народів: Єгиптян, Індійців, Греків і Римлян.

Письменні люди серед тих народів були вже на стільки розумні, що могли розбирати що в житю людськім недоладне, і виробили собі думку про те, як повинніб люди жити на світї. Думки про те, яке повинно бути житє тепер звуть ся грецьким словом ідеал, себ то взірець. Тї письменники, на приклад, вже розуміли, що люди повинні би жити в згодї, та по правдї одні з одними і то не тільки люди одного народу, але й взагалї всї люди не повинніб воювати та вбивати один одного. А позаяк люди вже звикли до думки, що колись давно, в старину, було лїпше, то й тепер нові думки про мир між людьми, прилучили ся до тої самої думки і через те повстала така думка, що колись то вже була правда та згода між людьми, але потім зникла зі світа. По троха склали ся цїлі

оповіданя про те, як то світ ішов від ліпшого до гіршого.

Так, наприклад, єгипетські письменні люди, попи, розказували, що перше на землї царювали боги і був мир, а потім боги покинули землю і на ній стали царювати півбоги, а далї вже й люди, та з початку ще побожні, а нарештї почало ся царство людське, грішне. Індійськіж попи казали, що увесь світ, сотворений найстаршим богом, або виникший з його, перебуває чотирі доби, з котрих кожда тягнеть ся величезне число наших років, що з кождою добою світ стає дальший від бога та гірший, і після четвертої доби руйнуеть ся увесь; потім знов починаєть ся новий ряд доб, після того знов новий і т. д. Індійськіж попи казали, що ми тепер живемо в одну з таких четвертих грішних діб.

Греки, а за ними і Римляни, котрі взяли від них освіту, оповідали й собі про подібні доби тай прирівняли їх до чотирох металів: золота, срібла, міди й зелїза. До того вчені Греки і Римляни мали думки подібні до індійських, про те, що світ сей мусить колись увесь зруйнуватись і замінитись иншим. Найбільше думали так, що світ сей скінчить ся від вогню. Думки про старі доби або віки виложив славний грецький кобзар Гезіод, що, кажуть, жив за 850 років до Христа, а за ним римський віршар (поет) Овідій, що жив за часів Христа. Ось як оповідає Овідій:

»Перший вік був золотий, тоді люди, без жадного примусу, по своїй волї і без законів, удержували честь і правду; кар і страху не було; карні закони не були вирізані на мідних дошках, (у Римлян перші закони були вирізані на таких дошках) і молящий народ не тремтїв перед лицем судії свого, а всї жили беспечно і без судії. Не зрубували тоді люди сосен на рідних горах, щоб спустити їх на води (себ то не робили човнів), щоб побачити чужий світ; не знали люди ніяких берегів окрім рідних. Глубокі рови не окружали городів; не було тоді нї кривого ріжка, нї каски, нї меча і без війська народи жили беспечно в солодкім супокою. Земля сама по собі цїла, не скопана заступом, анї поорана плугами давала все, і люди, вдоволені тим, що вона родила по волї, збирала овочі з дикої яблунї, гірські суниці та ягоди на твердих кущах, або жолуді що падали з дуба. Тоді була вічна весна...

Ще й земля неорана давала овочі і необроблене поле шуміло важким колосєм. Текли ріки молока й нектару (солодкого напитку) і з вічно зеленого дерева текли золотисті потоки меду.

»Але старого бога Сатурна скинув у Тартар (величезну підземну печеру) новий, Юпітер (Зевс у Греків), і запанував над світом. Настала срібна пора людий (або срібний вік), гірша від золотої, але ліпша від мідної. Юпітер укоротив час старої весни; настали зими, літа, непостійні осени й коротка весна, і став рк із чотирьох добів. Вперше тоді повітря запалало сухою спекою і почав виснути лід, заморожений холодним вітром. Вперше тоді люди увійшли у житла, а житлами були їм печери, або курінї з рясного галузя, або з плетеної лози. Вперше тоді посіяли вони зерно по довгій рілї і застогнали воли пригнічені ярмом.

»Третя настала мідна пора, лютійша від перших натурою, що любила страшну зброю, та все таки не була здатна до злочинства.

»Остання порода була з твердого зелїза. Зараз у сей вік поганїйшої руди почалось всяке злочинство; сором, прав да, честь утекли, а натомість настали хитрощі, обмани, зради, насильство і злодійська жадоба маєтку. Корабельник роз пустив вітрила по вітрах, яких доти не знав добре; дерева, що довго росли на високих горах, перероблено на кораблї, і вони стали пишатись над незнаними доти хвилями. Земля перше була спільна всім, як світло сонця і повітря, а тепер обережний землемір поділив землю довгими межами. Від багатої землї не хотіли вже самого збіжа та овочів, а пішли у глиб землї і почали здобувати скарби, оті приводники до лихого, сховані біля самого Тартару. Вилїзло на гору шкідливе зелїзо і ще шкідливійше золото: почала ся війна, що користує ся ними обома, і покрівавленою рукою почала стрясати дзвінку зброю. Почали (люди) жити рабунком: нї хазяїн не був тепер беспечний від гостя, нї тесть від зятя, навіть між братами рідка стала приязнь. Чоловік задумує страту жінцї, а жінка чоловікови, а мачухи готують страшні отрути. Син хоче заздалегідь вирахувати, коли умре батько. Лежить на землї побита побожність і дівчина Астрея (богиня спра-

ведливости), остання з богів покинула покрівавлену землю«.

Подібно до слів Овідія малюють теперішню добу і деякі наші колядки:

Чомуж так нема, як було здавна,
Як було здавна, а з первовкіу?
Ой, бо вже давно, правди нема!
Бо брат на брата мечем рубає,
Сестра сестриці чари готує,
А кум на кума все ворогує,
Сусїд сусїда збавляє хлїба,
А донька матїр все проклинає,
А син бо вітця на право тягає,
А царь на царя військо збирає.«

Разом із такими думками, які виложені у Гезіода та Овідія, про колишню райську добу, відмінну від теперішньої, лихої, письменники старих народів, думали, що й тепер на краю світа є райські країни, де люди живуть щасливо та приведно, і що до їх у гості ходять і боги. Нам чудно читати, що між иншим Греки думали, що одна з таких країн була на північ від їх землі, де ми живемо тепер, і що там буцїм-то жили щасливі і правидні гіпербореї, себ то народ споза північного вітру!

Але й наші люди вірять, що є десь щаслива країна, вирій, куди лїтають на зиму птахи, і ключі від якої держить святий Юрко, а в казках наші люди розказують про сторони, де течуть молочні ріки, з кісїльними берегами.

Такі думки про райські віки та райські сторони свідчать про великий поступ, який зробили люди від найдавнїйших часів, коли вони були похожі на звірів. Думки ті показують, що люди вже мали і д е а л—мірку, щоб відріжняти добре від злого, правидне від неправидного, і вдоволяти ся звичайним, щоденним житєм. Але до таких думок, що мусїли посувати людий ще до дальшого поступу, примішувало ся богато і неможливого та шкідливого. Із слів Овідія бачимо, що він думав, буцїм то за золотого віку була вічна весна. Є справді такі країни на землї, де панує вічна весна, але на дальшій частині землї є й лїто, і зима, і осїнь; люди того перемінити

не можуть і не можуть жити там, де вічна весна, то вже треба їм мирити ся з тим і тільки всякими вигадами влагоджувати, як найліпше своє житє. А в Овідія ми бачили, що він до гріхів зелізного віку рахує всякі вигади, між иншим і те, що люди лїзуть у середину землї. Як би його послухати, що люди не малиб, наприклад, камінного вугля, що огріває їх зимою. Се в Овідія і подібних йому людий прояви тої шкідливої думки, що розум з його вигадами — гріх. Ми про се говорили в книжочцї »Оповіданя про задрих богів«.

Нарештї до думок про райські віки прилучила ся ще одна шкідлива річ — мрії, котрі люди видумують із лїнощів. Так Овідій росказує, що за золотого віку люди жили без працї, що тодї текли ріки молока й таке инше. І в наших казках росказують ся подібні речі.

Правда, праця часто людям тяжка, тай не рівно вона тепер подїлена. Алеж не можуть люди вижити без працї, та то булоб не здорово для людського тїла. Отже треба людям працювати, але, певно з розумом, полегшуючи всяку працю вигадами, та подїляючи її рівно між всїма, а думаня про кісїльні береги та молочні ріки — нї до чого путнього не доведе.

Отсе хибні та шкідливі точки людських думок про райські віки та про далекі райські сторони; та все таки, кажемо — такі думки свідчать ,що люди, котрі дійшли до їх, зробились значно розумнїйшими за звірів, які не можуть розбирати своє житє. Тільки при таких думках поступ мусів іти дуже помалу, бо коли люди думали, що так уже світ установлений, з божої волї, то в йому де далї то все робить ся гірше, та гірше, то в їх мусїли опускатись руки. Коли хто переймеć ся думкою, котру так рішучо висловив сучасний Овідір римський віршар Горацій, що, мовляв, »батьки наші, гірші від дїдів, породили нас ще нікчемнїйших, а ми породимо дїтий ще паскуднїйших...« то такому чоловікови не схочеть ся й жити, а не працювати!

2. ДУМКИ СТАРИХ ПЕРСІВ ПРО ВТРАТУ І ПРО ПОВЕРНЕНЄ РАЮ.

Думки, подібні до виложених ранїйш, були в старі, дохристіянські віки майже у всїх письменних людий. Але були

вже й тоді такі люди, що доходили до значно відмінних думок. З таких людий цікаві ті, що складали святі книги старих Персів.

Тепер Перси віри магометанської, яку переняли від Арабів (почав ту віру проповідувати Магомет, в 650 років по Христї). Як прийшли в Персію, війною Араби-магометанцї, 650 року після Христа, то ті Перси, що не хотїли покидати старої персидської віри, мусїли втїкати зі своєї землї. Кількасот тисяч таких Персів утїкло в Індію. Вони принесли туди з собою частину своїх святих книг. Тепер наші европейські учені прочитали, надрукували і переклали ті уривки на ріжні свої мови і з їх можна знати, яка була стара персидська віра.

Віра та цікава тим, що признавала двох богів Ормузда, світлого й доброго бога, та Арімана-бога темного й злого. Ормузд би то сотворив усе добре для людий: світло й тепло (сонце, місяць, зорі, день), воду чисту, землю рівну, всяких корисних людям звірів (вола, собаку і т. д.) і рослини. А Аріман сотворив темряву, холод, ніч, слабости, смерть, гадюки, оси, терня і т. инше. От тепер на світї і борять ся творіня Ормузда та Арімана, тай сами вони борять ся один з одним. (І наші люди росказують подібне, наприклад, як Бог і Сатанаіл у купі землю творили, та як Сатанаіл хотів обдурити Бога, і з того вийшли гори; як Бог сотворив чоловіка, а Сатанаіл попсував його і т. и. Ті оповіданя зайшли до нас від Персів і, звісно, по дорозї значно змінили ся). Певно, з початку Перси думали, що обидва боги рівні силами, але потім вони почали вірити, що Ормузд таки дужчий і тільки до часу попускає Аріманови, а нарештї побідить його, і тоді на світї буде саме добро.

У святих персидських книгах написано, що Ормузд як сотворив світ, то згодив ся поступитись Аріманові добою в девять тисяч років. Аріман попсував світ, сотворивши все зле, але пд кінець 9,000 років тратить усю свою силу і буде або вбитий, спалений, або, як сказано в однїй книзї, покорить ся Ормуздови і стане сам першим його слугою. Та й до того Ормузд посилає на землю, або збуджує між людьми лицарів, які побивають змиїв, що Аріман посилає на ли-

хо людям. Ормузд послав раз пророка свого Зороастра, що дав людям заповіди, які вчать, як устоювати проти Арімана. Найголовнійша з тих заповідий: говорити правду і по правді робити, бо правда — то світло, Ормуздова річ, а брехня — то темрява, Аріманова річ. Ще велить Зороастр людям працювати, щоб розплоджувати сотворіня Ормуздови, і нищити сотворіня Аріманови.

У святих персидських книгах розказуєть ся і про те, як попсував Аріман житє людське, котре Ормузд хотів сотворити добрим. Аріман привів першу пару людий до брехні, до того, що вони почали говорити, що світ сотворив не Ормузд, а Аріман, а далї стали вбивати все живе і робити все недоладне. Але-ж Ормузд був милостивий для людий, як хто був між ними праведний. Та один з таких праведних, Джім, був царем над силою народу і жив у райській країнї, Аріанї, де не було холоду; він розширив списом (себто завоював від инших народів), що дав йому Ормузд, ту землю та розплоджував добре Ормуздове сотворінє. Але з часом Джім почав брехати і тим дав Аріманови силу над собою і над Аріаною.

Що далї стало ся з Джімом про се персидські книги, писані в ріжні часи, розказують неоднаково. В однїй книжцї розказано, що коли Джім почав говорити неправду, його покинула царська сила і Аріман його вбив. У другій знов говорить ся, що Ормузд таки пожалїв Джіма — сказав йому, що Аріман напустить на землю холод, і навчив його обгородить частину землї муром, зібрати туди найлїпші сотворіня і запертись там. Сю частину землї, дійсний рай, звуть святі персидські книги Варом і кажуть, що там і доси жиье Джім із своїм народом; що там нема нї хороб, нї калїцтва, нї нїчого негарного в тїлї; нема сварки нї ненависти, нї обману, анї бідности; там світить своє світло, а чудова птиця виспівує святий закон божий; там день довгий як рік, і кожні 40 років від кождої пари людий родить ся нова пара. Де знаходить ся той Вар, в персидських книгах розказуєть ся ріжно. В деяких кажуть, що Вар відчинить ся як прийде час останньої боротьби Ормузда з Аріманом, і тодї Джім із своїм народом побивати-ме слуг Аріманових, між ними й страшенного

змия-дракона. Всїж персидські святі книги говорять в одно, що під кінець назначеної Ормуздом доби появить ся посланець його, Созіох, котрого родить чиста дівчина від Зороастрового сїмени, що зберігаеть ся у святій воді, куди та дівчина прийде купати ся. Той Созіох подужає Арімана. Тоді мертві оживуть і настане вічне, щасливе і правдне житє. Деякі додають, що світ сей очистить ся від усього лихого вогнем, і що після воскресеня мертвих люди не будуть потребувати їсти і будуть кидати від себе тїни.

Із грецьких записів ми знаємо, що так вірували Перси вже більше як за 300 років до Христа і, певно, до такої віри дійшли ще далеко ранїйше.

Така персидська віра годила ся з думками, подібними до виложених ранїйш, що тепер людям гірше жити, нїж було колись, за райських часів, або як живут вони тепер в нерайських сторонах, але все таки та персидська віра не лишала людий без надїї: вона навчала їх боротись з лихом і давала надїю, що нарештї жерело всього лихого буде знищене. Сим персидська віра чимало послужила людському поступови, бо Перси між 550 і 336 роком до Христа кермували всею західною половиною Азії, та й по тім, хоч старе персидське царство зруйнували Греки, та персидська віра лишилась між людьми і з неї богато думок зайшло до инших народів, між иншим і до Жидів.

Жиди напевно взяли від Персів думку про діявола — супротивника божого, через котрого буцїмто »увійшла в світ смерть«. Такі слова находимо вперше в західній книзї, що зветь ся »Премудрість Соломонова«, яка була писана ще не по старожидівському, а по грецькому, себ то у всякім разї після того, як Греки (за 330 років до Христа) завоювали персидське царство, котрому були піддані і Жиди, і поселились і в жидівській землї. Ще ранїйше Жиди могли взяти від Персів і оповіданя про рай, через Вавилонців, в землї котрих Жиди жили якийсь час в полонї і там лишилось богато Жидів і після того, як цар персидський, Кір, за 538 років до Христа забрав Вавилон і позволив Жидам вернутись у їхню землю. Ми переказали жидівське оповіданя про рай в окремій книжцї »Оповіданя про заздрих богів«. Порівнявши жи-

дівське оповіданє про рай та Адама і персидське про першу пару людий і про Джіма та його Вар, видно, що Жиди богато змінили в персидських оповіданях, відповідно до своїх думок про Бога і світ, далеко низших від персидських. —

У жидівському оповіданю говорить ся, що Бог — Яве зліпив першого чоловіка із землї, вдихнув йому через ніс душу, насадив для його райський сад і сотворив звірів, а далї жінку з ребра чоловіка. В раю Бог дозволив людям їсти всякі овочі, тільки не дозволив їсти овоча з дерева зналя і зла, кажучи, що як з'їдять вони овоч з того дерева, то зараз же вмруть. Але вуж сказав жінці що то неправда, а що Бог— Яве тільки через те не велїв їсти того овоча, щоб люди не знали що добре і що зле і щоб не стали такі, як боги. Жінка їла овоч і дала чоловікови, і за те Яве вигнав їх із райського саду, прокляв землю, щоб родила всяке терня; чоловікови присудив, щоб жив із землї, працюючи на рілї в потї чола, а жінку прокляв, щоб родила в муках дїтий і щоб чоловік був над нею паном. Не ясно видно з сього жидівського оповіданя, чи спершу люди мали бути безсмертні, чи можна було їм їсти овочі з дерева житя, бо в початку сказано, що між рослинами в райськім саду саду було двоє дерев: дерево житя і дерево зналя, і що Бог заборонив чоловікови їсти овочі лише з останнього дерева. А далї, як уже розказано, що люди попоїли тих овочів, то говорить ся, що Бог — Яве сказав (певно до других богів): »по правдї, чоловік став нїби один із нас, бо він тепер розбиває добро і зло; колиб ще він не насмілив ся до того, щоб зривати та їсти овочі з дерева житя; тодї він стане безсмертним«. Із сього можна вивести, що люди спершу не їли овочів з дерева житя і не були безсмертні. Се вже булаб відміна від персидських оповідань.

Найголовнїйша ріжниця між жидівськими оповіданями і персидськими та, що в персидських оповіданях перший людський гріх — се брехня, те, що люди обернули ся до Арімана, як до висшого бога, а в жидівському оповіданю гріх — неслухнянність волї Божій, котрий не велїв людям знати добре і зле. Друга значна відміна та, що в персидських оповіданях в раю чудова птиця виспівує Божий закон, а в жи-

дівськім оповіданю Бог власне не хоче, щоб люди знали добро і зло.

Далеко висше підняли ся Жиди в оповіданях про своє будуче райське царство, на котрі певно мали вплив і персидські оповіданя.

3. ДУМКИ СТАРИХ ЖИДІВ ПРО ЇХ РАЙСЬКЕ ЦАРСТВО.

Жиди були невеличким народом, що жив в Азії, в стороні, що зветь ся Палестиною. Навкруги їх жили теж невеличкі народи, що балакали майже однаковою з ними мовою. Років за 1,000 до Христа Жидам пощастило під проводом царів Саула й Давида, повоювати сусїдів і скласти чимале царство. Давид зробив столицею того царства Єрусалим, де збудував фортецю (кріпость) на горі Сіонській, а потім син його, Соломон, збудував там храм для жидівського Бога Ябі, або — як його зовуть теперішні Жиди — Єгови. Царюваня роскішного Соломона було дуже тяжке для жидівського народу і після його смерти більша частина Жидів повстала проти його сина і заклала собі нове царство, яке звалось по старому — ізраїльське. Менша часть лишила ся при синови Соломона і звала ся царством юдейським. За 720 років до Христа ізраїльське царство покорили могучі царі асирійськійські і забрали велику частину жидівського народу в полон, а за 588 років до Христа цар вавилонський покорив і юдейське царство, зруйнував Єрусалим і його храм, котрий Жиди називали домом Божим, і забрав у полон Жидів у свою землю. За 538 років до Христа частина вавилонських попів покликала до себе царювати сусїдного персидського царя Кіра, який дозволив Жидам вернути ся з неволї в свою землю і збудувати знову Храм у Єрусалимі. Хоч чимало Жидів лишилось у землї вавилонській, та богато й повернулось до Єрусалиму, де знову збудували храм свойому Богови.

Живучи під персидськими царями, Жиди не мали вже свого вояцького світського царства, а правили ними архиреї єрусалимського храму. Так само було й потім, коли персидську справу завоювали Греки під проводом македонського

царя Олександра (330 років перед Христом), та й далї, коли, після смерти Олександра, державу його подїлили між собою його ґенерали і заклали нові царства, з погречними урядами — єгипетське та сирійське, до котрого належав і Вавилон. Жиди були піддані тим погречним царствам, спершу єгипетському, потім сирійсько-вавилонському. Єгипетські царі були добрі до Жидів, і тому богато Жидів переселилось в Єгипет; там вони забогатїли з крамарювання і навіть збудували собі храм. Для єгипетських Жидів були перекладені святі єгипетські книги на грецьку мову, бо вони вже мало розуміли стару жидівську мову. (З того часу грецькі Жиди стали звати жидівське святе письмо словом **біблїя**, (що по грецьки значить — книги). Тай у Палестинї богато Жидів погречило ся, погречились навіть єрусалимські архиреї. За 167 років до Христа сирійський цар захотїв зовсїм погречити Жидів так, щоб і віру жидівську знищити, і наказа правити в єрусалимському храмі службу найстаршому грецькому Богови, Зевсови. Проти його повстала частина Жидів під проводом одної попівської родини, котру прозвали Маккавеями. Через незгоди в родинї сирійських царів і суперечки між царями Єгипта й Сирії, Маккавеям пощастило відвоювати у Сирійцїв Єрусалим і храм та закласти царство, в котрому цар був разом і архиреєм.

Та незабаром те царство мусїло піддатись Римлянам. Останнї царі з роду Маккавеїв були немудрі й недобрі і Жиди їх незлюбили. За 40 років до Христа жидівське царство захопив у свої руки ґенерал останнього царя Маккавея, Ірод, навіть не Жид родом, котрий дуже підлещував ся до Римлян, будував храми грецьким і римським богам, хоч вибудував в Єрусалимі храм і жидівському Богови, більший від старого. Жиди не любили Ірода, як лихого для них царя і чужинця. Після Ірода стали панувати в жидівській землї просто римські чиновники і Жидам стало ще тяжше. Вони почали бунтуватись проти Римлян, і Римляни за те, 70 року після Христа, зруйнували Єрусалим, богато Жидів забрали в полон, попровадили їх як рабів, а богато Жидів розійшли ся по великому римському царству. З того часу Жиди не мають своєї землї, а живуть усе по чужих землях.

Се все треба памятати, щоб зрозуміти те, що написано в святих жидівських книгах, котрі й християни уважають **словом Божим Старого Закону**, а також в книгах християнських апостолів, родом Жидів, або в **Новому Законі**.

Коли жидівські попи за дозволом персидського уряду збудували в Єрусалимі другий храм і правили з того храму новою жидівською громадою, то вони й инші спільні з ними, письменні люди списали помалу старі й нові жидівські звичаї в книги закону, додавши до їх і свої думки про Бога, про людий і громаду. Закон той написаний був як ніби то слова Єгови, переказані давно через пророка Мойсея, і жидівські письменники навчали, що Жиди власне через те й утратили велике царство Давидове, що царі й люди того царства не слухали закону Мойсеєвого та молились чужим богам. За те ніби то Бог — Яве і покарав Жидів; але нарешті він змилувавсь і привів знов в Єрусалим тих Жидів, що покаяли ся, пішли за попами, і він зробить їх ще щасливійшими, коли вони будуть слухатись закону Божого, що їм переказують попи та пророки.

Треба сказати, що то були у Жидів за люди, котрих у нас звуть **пророками**.

Спершу то були люди, котрих Жиди звали **видющими**, себто подібні до наших ворожбитів, що буцімто можуть знати, де ділось те, що пропало, можуть лічити хороби чудодійними способами і таке инше. Такі люди у Жидів иноді збирали ся до купи, молили ся Богу, співали і при тому грали на музичних інструментах, танцювали і так розпалювались, що щось вигукували й иноді падали на землю як хорі. (Про се можна найкрасше довідатись, прочитавши в першій біблійній книзі Самуїла розділ 9, стихи 1 до 14, розділ 10 стихи 5 до 6, 9 до 16, розд. 19, ст. 20 до 24). Оте вигукуванє Жиди прозивали словом, котре перекладено на грецьку мову а потім і на нашу не дуже докладно словом **пророкувати**, бо властне слово **пророк** по жидівськи значило: **той хто вигукує**. Жиди думали, що ті вигуки доходять до Бога швичше. ніж звичайна мова, що тими вигуками Бог через пророків переказує свою волю. З часом настали у Жидів такі пророки, що

складали свої вигуки в довші вірші, а нарешті стали списувати їх у книги. Деякі з тих книг зібрано у жидівську біблію і тепер ми звемо їх пророчими книгами.

В таких книгах пророки говорили від імени Божого, навчали закону, лякали карами Божими тих, хто не слухати ме їх науки, обіцяли від Бога нагороди слухняним, при тому згадували щасливі й нещасливі пригоди, які були з Жидами давно, натякали на сучасні пригоди, пророкували будущину, перемішуючи при всьому тому дійсне з вигаданим. Нові пророки переписували такі старі писання, додаючи до старого нове, або писали зовсім нові книги від імени старих пророків. Через те тепер дуже тяжко розуміти докладно ті книги, що вписані в біблію, яко книги пророків; тяжко наприклад розібрати те, що говорить ся про дійсні давні пригоди в старих жидівських царствах, а що про пригоди пізнійші, а що знов видумано як байку, щоб нею навчати людий закону, котрий проповідували пророки, яко закон Божий.

Скажемо тепер тільки про те, що говорить ся в жидівських пророцьких книгах про будуще жидівське царство.

Хоч під Персами та погречними єгипетськими царями Жидам було жити не зле і, в усякому разї, жили вони спокійно,та все таки гірко їм було згадувать про старе своє царство за часів Давида, незалежне від чужих, і царство те почало їм уявлятись навіть більшим і славнійшим, ніж було дійсно. Жиди не тратили надії, що те царство з волї Божої повернеть ся знову. В часи-ж боротьби з сирійськими царями та в часи підданства Римлянам жидівські спомини й надії стали ще палкійші. Далї навіть те, що Жиди жили під персидськими та погреченими єгипетськими царями спокійно, як і инші народи навкруги їх, будило в них думку, що мир лїпший від війни. Тим з більшою ненавистю згадували вони про старих своїх ворогів, войовницьких царів асирійських та вавилонських, що вбивали стільки народу. З часом жидівські письменники почали думати, що як поверне ть ся знов царство Давидове, то воно вже не буде хиже, як царство асирійське та вавилонське, а мирне. Бачучи неправду в громадському житю, жидівські письменики надіяли ся, що в будущому цар

стві Давидовім того не буде, а уряд буде зовсім праведний.

Так надіяли ся складачі пророцьких книг, що на всій землї настане мир і правда, коли в новому царстві запанує закон їхнього Бога — Єгови. А того Бога Жиди почали вважати всесвітним з того часу, як цар персидський Кір побідив Вавилон і дозволив Жидам вернути ся з Вавилонської неволї в свою рідну сторону; ; Жиди побачили в тому, що їхній Бог керує й чужими народами, Персами, всім світом. Такі думки про єдиного, або хоч найстаршого всесвітнього Бога появили ся вже в инших народів ранійше нїж у Жидів, на приклад у Єгиптян, Вавилонців, Персів, Греків. Звісно, що кождий народ називав тово всесвітного Бога іменем свого Бога. Тепер, після того, як Жиди вернули ся з Вавилону в свою сторону, їхнї освічені люди стали надїятись, що колись усї народи пристануть до їхнього закону, котрий так виправдив ся щасливою для Жидів руїною вавилонського царства. Така надія підпиралась тим, що дійсно і в тих чужих сторонах, де жили Жиди, і в Палестинї, де серед Жидів почали жити, від часів грецьких царів, і чужинцї, богато чужих людий пристало до жидівського закону.

З такими новими думками складачі пророцьких книг написали справдї богато прекрасних, людяних річий про будуще жидівське царство, хоч немало понаписували й лютих слів ненависти до ворогів жидівського народу і до таких Жидів, що цурають ся батьківського звичаю та попівських законів.

У книзї пророка Йоіла розказуеть ся, як чужинцї нападають на Жидів, так як сарана налїтає на поле. То допустив Бог-Єгова, щоб Жиди каяли ся та вернули до свойого закону. А як вони покають ся, то настане **день Єгови**: сонце потемнїє, місяць стане крівавий, і Єгова почне судити народи, що гнобили Жидів, продасть їхнїх хлопців і дївчат Жидам, щоб ті перепродали їх иншим, і спустошить землї тих народів.

Найцїкавійші картини суду Єгови над народами і будущого жидівського царства находимо в книзї, що зветь ся книгою пророка Ісаї і котра властиво є збіркою пророцьких

віршів, писаних у ріжні часи і ріжними людьми. В одному з тих віршів Єгову змальовано вояком. Пророк питає його: »Чого се твоя одежа червона, так мов би ти ходив коло машини, що видавлює вино?« »Его, відповідає Бог, я давив машину сам. Я топтав народи в гніві моїм, я давив їх у моїй ярости, я випустив кров їх на землю (**Ісаії, розділ 63, стихи 1 — 6**). Далї в тій книзї розказуєть ся, як Єгова летить, мов буря, в огнї, з мечем, судити народи (**розділ 66, стихи 15 — 16**), а ще далї розказуєть ся про те, як возвеличить Єгова над народами тих Жидів, що покають ся і як покарає непокірних його законови. Єгова каже: »Настане хвиля, коли збиру я всї народи, нехай побачуть славу мою... пошлю післанців до всїх народів, що перше й не чули про мене — і ті проголосять славу мою між народами, і приведуть з усїх чужих сторін братів ваших (Жидів), яко дарунок для мене, Єгови: на конях, на возах, на ношах, на мулах, на верблюдах, до моєї гори святої, до Єрусалиму. З них я виберу собі попів. І, як стояти муть передо мною нове небо і нова земля, що я сотворю, так і рід ваш жити ме від місяця до місяця, від суботи до суботи (се вічно). Всї люди прийдуть упасти ниць перед вами, а вийшовши (з Єрусалиму) побачуть трупи непокірних менї і червак в них не вмре і вогонь їх не погасне і будуть вони на страх усїм«. (Розділ 66, ст. 18 — 24).

Останні слова значать, що трупи непокірних законови Єгови лишуть ся коло Єрусалиму на віки непоховані, черви їх їсти муть, і вогонь, що ним в старовину деякі народи палили трупи, палити ме, але не спалить. Потім християнські товмачі витовмачили сї слова так, що буцїм то ту говорить ся про пекло, де тїла грішних палити ме вогонь, а про червака казали, що се сумлїнє, спомини про гріхи, що гризти муть душі грішних. Долина та коло Єрусалиму, де мали лежати, по уяві пророка, непоховані трупи ворогів жидівського народу, називали ся по жидівськи **ге-Гінном**, — долина Гінномська, а християни зробили з того грецьке слово **геєнна**, до котрого додали слово **вогняна**, і та геєнна почала у них означати пекло, де мучити муть ся грішні після Божого суду. Так сим словом **геєнна**, котре властиво нїчого не зна

чить, бо перекручене з жидівських двох слів, тепер називаєть ся в мовах усіх християнських народів пекло.

Та пізнійше жидівські вчителї (рабіни), а потім і християнські витовмачували все святе письмо, і таким способом витовмачують його у нас попи і досі, — не так, як се роблять тепер світські вчені.

Світські вчені беруть слова кождої книги в звязку з цілою книгою і доходять до того, при яких обставинах, у який час писана була книга, які погляди мав той, хто писав її. А попівське витовмачене виходить з того, що біблійні книги — слово Боже, сказане на всї часи і віки, та при тому вириває з тих книг окремі кусники, без звязку з цілою книгою, і простосовує їх до своїх поглядів. Таким способом можна в кождій книзї найти все, що кому схочеть ся.

В другому місци книги пророка Ісаї говорить ся докладнійше про те, як возвеличить Єгова Жидів над иншими народами. Єгова говорить до Єрусалиму, столиці жидівського царства:

»Чужинці знов побудують твої стїни і царі їх підуть служити тобі, бо в гніві моїм я тебе вдарив, а в милости моїй я змилував ся над тобою. Ворота твої будуть відчинені завше; день і ніч не будуть замикатись, щоб впускати скарби чужих народів і царів їх, яких приводити муть полонених. Бо вони пропадуть ті народи й царства, що не схотять тобі служити! Краса Ливана (лїсів на горах Ливанських, коло жидівської землї) прийде до тебе; кипариси, явори, сосни, прийдуть всї разом, щоб украсити місце, посвячене менї (храм Єрусалимський), щоб я дав славу тому місяцю,де відпочивають ноги мої. Сини твоїх гнобителів прийдуть до тебе з поклонами, і ті, що проклинали тебе, поклонять ся перед пятами ніг твоїх... Ти ссати меш молоко всїх народів і груди царів годувати муть тебе, — і ти признаєш, що я, Єгова, я твій спаситель, твій визволитель. Замість міди, я покладу у тебе золото, замість зелїза, я покладу срібло, а мідь на місце дерева, зелїзо на місце каміня. Старшим над тобою я поставлю мир, а чиновником — правду. Не буде в сторонї твоїй мови за провінність, нї за руїну. Стїни твої ти звати меш Спасенєм а во-

рота — Славою. Не сонце світити ме тобі в день, не місяць світити ме в ночі: Єгова світити ме тобі вічно, твій Бог буде тобі світлом!« (**Ісаї ,розд. 60, ст. 10 — 21**). Троха далі в тій самій книзі Єгова говорить Жидам: »Чужинці пасти муть ваші череди, сторонні люди будуть вашими хліборобами і винорообами, а ви будете попами Єгови, вас звати муть слугами вашого Бога, ви поживати мете богацтва (чужих) народів, ви будете вбиратись в їх шати, — за сором ваш ви будете мати подвійну нагороду«. (**Розд. 61, ст. 6 — 7**).

Далі ось як чудово малюєть ся будуще житє Жидів. Єгова говорить:

»Дивіть ся, я сотворю нове небо і нову землю; про минуле не буде й спомину... Дивіть, я сотворю Єрусалим повний веселости, і народ його, — народ радісний, і сам я хочу радувати ся Єрусалимом і мати приємність, дивити ся на народ мій«.

»Там не буде вже чути плачу ні викликів суму. Там не буде вмирати дитина новонароджена, ні старий завчасу. Най молодше умирати ме у сто літ і тільки в сто літ проклятий буде грішник. Хто там збудує дім, той жити ме в йому, хто насадить сад, той їсти ме плоди його.: Вік народу мого буде довгий як вік дерева, а вибрані мої вживати муть плоди праці своєї. (Завважимо, що в часи написаня сих слів, Жиди ще не знали думки про безсмертність душі, ні про нагороду або кару після смерти; найвисшим щастєм людським тут виставляєть ся довгий вік на землі та вживаня плоду своєї власної праці). Вовк і ягня будуть пасти в купі, лев їсти ме солому як віл, змия годувати меть ся порохом, ніщо не робити ме лихого, не робити ме кривди на всій моїй святій горі« (Сіоні, де був збудований Єрусалим). (Розд. 65, ст. 17 — 25).

Такі думки ще докладнійше розказані в першому розділі теперішньої книги Ісаї, тільки з тою відміною, що там райське житє обіцяєть ся не самим Жидам, а всім народам, що пристануть до жидівського закону:

»Під кінець днів (сего світа) настане таке, що гора дому Єгови підніметь ся, як голова всім горам і возвисить ся

висше всіх горбів, — і всі народи побіжать туди, і купа народів прийде і скаже: »ходім, вийдемо на гору Єгови, до дому Бога Якова, хай навчить нас ходити його стежками!« (Завважимо, що в жидівських віршах одна думка висказувалась на два способи. Найкрасше се видно в псальмах). Бо з Сіона прийд енаука і слово Єгови з Єрусалиму; він буде судією над народами і богатьом народам скаже свої присуди. І вони покують з мечів своїх чересла до плугів, а з своїх списів садкові ножі. Один народ не знімати ме меча на другого і не знати муть вони більше війни«. (Ісаї, роділ 11, ст. 1 — 4. Таке саме написано і в пророка Михея, розд. 4, ст. 1 — 4).Трохи далї подібне райське житє обіцяєть ся тодї, коли оновить ся царство Давидове.

»Вийде гілка від пня Єсея (батька Давидового), паросль зросте від коріня його; на нїй ляже дух Єгови, дух мудрости й розуму, дух поради й сили, дух знаня й страху перед Єговою; він радо боятиметь ся Єгови; він не судити ме по поверховних ознаках, не буде робити вироків по чутках, але судити ме слабших по правдї і давати ме вироки по справедливости для простїйших людий. Він бити ме країну лозою рота свого (словом) і духом уст своїх вбивати ме злочинця, і правда буде поясом стегон його, а вірність поясом його боків. Тодї вовк жити ме побіч з вівцею, пантера ляже коло козеняти, молодий віл, молодий лев і ситий баран жити муть у купі, корова буде пасти ся коло медведя і їх дїти лягати муть у купі, і лев їсти ме солому, як і віл. Дитинка буде грати ся коло нори гадюки-віпери, немовлятку встромляти ме руку в нору василиска (ящірки, котру уважали їдовитою). (Розд. 11, ст. 3 — 9).

Пророцькі книги не однаково кажуть про те, під чиїм проводом настане райське царство: одні говорять (як видно з висше згаданих слів) про царство Давидового потомка, другі про царство самого Давида, котрого воскресить Бог, треті кажуть, що царювати ме сам Бог. Варта звернути особливу увагу на те, як малюєть ся будуче жидівське царство в книзї пророка Данила, писаній коло 160-го року до Христа, підчас повстаня проти погреченого сирійського царства. Тут розказуєть ся між иншим, що Данилови привидїло

ся чотири страшні звірі, що виходили з моря, а потім перед Богом, що сидів в постаті **старого віком,** появив ся **син людський,** що значить по біблійному — чоловік; старий віком дав тому синови людському »панованє, славу, царство і всї народи«. Народи, говорить ся далї в тій книзї, і люди всїх мов служити муть йому, і царство його не буде нїколи зруйноване. **(Данило, роздїл 7, ст. 1 до 14).**

Як видно з дальшого оповіданя з тої самої книги (розд. 8), чотири звірі значать чотири царства, що панували в Азії, теж і над Жидами, і з них останнє — грецьке; а »син людський« то нарід жидівський, що його царство настане після грецького і буде вічне. Потім християни прикладали сї слова книги пророка до Ісуса Христа.

Ще треба памятати, що коли скінчило ся і те жидівське царство, що були оновили Маккавеї, то Жиди почали ждати будущого царства під панованєм особи, котру почали звати **Цар Месія,** або по грецьки **Христос,** а по нашому **Помазаний.** Се слово вживаєть ся і в жидівській біблії, але там воно прикладаєть ся, до всякого жидівського царя, або первосвященика. (Самуіл, книга І, розд. 2, стих 10; Псалом 2, ст. 2). і раз навіть до чужого персидського царя Кіра (Ісаї, розд. 45, ст. 1), бо в Жидів був звичай — тому, кого вибрали найстаршим, виливати на голову трохи оливи. Коли скінчило ся жидівське царство під римською державою, то Жиди почали звати будуще райське царство, котрого вони ждали, царством Месії, Христа. Так се слово в новім розумінню перейшло в пізнїйші, післябіблійні книги жидівські та і християнські, і в звичайній жидівській мові в часи римського панованя над Жидами, слова: **царство Боже, царство сина Давидового** і **царство Месії** або **Христа** перемішувались як однозначні.

Нарештї треба згадати ще один уступ пророцьких книг. Сей уступ перше не мав нїчого спільного з вірою в будуще райське церство Месії, але потім Жиди і християни витовмачували його так, що се говорить ся про те царство. Се вступ з книги пророка Єзекіїля.

Пророк говорить про головну річ для всїх біблійних книг, про те як Асирійцї та Вавилонцї зруйнували жидівські

царства, і як потім Єгова, змилувавшись, оновив царство в Єрусалимі — але, як звичайно в пророчих книгах, пророк говорить про се, як про будуще, давно предсказане. Між иншим там сказано таке:

»Рука Єгови торкнула мене і повела мене у вітрі (в Жидів було одно слово, яке значило і вітер і дух) і поставила мене серед рівного поля, що все було вкрите кістками, і вони були всї сухі. І він менї сказав: »сине людський (чоловіче), чи можуть ожити сї кістки?« І я відповів: »пане, Єгово, се ти знаєш!« Потім він менї сказав: »гукай (пророкуй) над сими кістками і скажи їм: йо ви, кістки сухі, слухайте слово Єгови! Ось що каже пан Єгова сим кісткам: »Дивіть ся, я впущу в вас дух, щоб ви жили, я накладу на вас нерви, вкрию вас мясом, обгорну вас шкурою, дмухну в вас дух, щоб ви жили і признали, що я — Єгова«.

»І я гукав, як було звелено менї, і став великий шум, поки я гукав, і з тріскотом кістки зійшли ся одна з одною. Дивлю ся — а на них нерви; потім вони покрили ся мясом, а зверху обгорнула їх шкура, але не було в них духу. Тодї він (Єгова) сказав менї:

»Гукай на духа, гукай, сину людський, і скажи духови: ось що говорить пан, Єгова: іди сюди душе від чотирох вітрів і дми в сї трупи побитих людий, щоб вони ожили« (старі Жиди думали, що те, що тепер в людий звуть душею, то або кров або диханя, воздух, — через те тут і викликаєть ся дух від чотирох вітрів. Думку про душу, як про щось зовсім безтілесне, та й про такогож Бога, взяли Жиди вже пізнїйше від Греків). І я гукав як він менї звелїв, і дух увійшов у них, і вони ожили, встали на ноги, — велика, велика купа.

»Тодї він менї сказав: сину людський, сї кістки — то рід ізраїльський (Жиди). Вони кажуть: »наші кістки висохли, наша надія підтята, ми пропали!« Отже ти гукай і кажи їм: ось що говорить пан, Єгова: дивіть ся, я відчиню ваші домовини і виведу вас із них, народе мій, я вас знов приведу у землю ізраїльську, щоб ви пізнали, що я — Єгова, коли я відчиню ваші домовини і виведу вас із них, народе мій! І я вкладу в вас дух мій, щоб ви ожили, і я вас верну в вашу батьківщину, щоб ви пізнали, що я — Єгова, як казав вам, так

і зробив«. (Єзекіїл розділ 37. Се місце мав на думці Шевченко і шлючи своє »Посланіє« до Шафарика).

Тут очевидно говорить ся картинно про відновленє жидівської громади після полону. Але потім у Жидів появила ся думка, певно взята від Персів, що колись, як настане їх райське царство, то і мертві Жиди встануть: праведні на вічну славу а неправидні — на вічний сором. (Перше ся думка була висловлена в книзї пророка Даниїла, розд. 12, ст. 1). Помало і виписане місце з книги пророка Єзекіїла стали товмачити так само, і богато Жидів почали ждати, що коли прийде Месія, то буде й воскресення мертвих. Так вірували ті з письменних Жидів, що їх звали **фарисеями**, себ то **осібними**, бо вони хотіли визначити ся від усїх людий, строго виконуючи обряди й приписи церковні, тимчасом, як инші, котрих звали **садукеями** (від імени Садоків, поважної попівської родини), і котрих було богато власне серед жидівських попів, уважали віру в воскресення мертвих та в безсмертну душу новиною, котрої не знав, анї старий закон, анї старші пророки (книгу пророка Даниїла Жиди не вважали пророцькою книгою). Такі незгоди повстали між садукеями і фарисеями власне перед народженєм Ісуса і повстанєм віри християнської, котра взяла від фарисеїв думку про воскресення мертвих.

Коли порівнати висловлені висше думки жидівських пророків про будуще жидівське райське царство з персидськими думками про будущий рай, то видно в них і подібність і відміни. Про подібність нема чого говорити, бо її видно ясно. А з відмін ми вкажемо на головну: в персидських оповіданях говорить ся більше про житє всього мира людського і не людського; в них і ворог, що з рештою решт буде переможений ,то противник світлого і доброго бога — темний бог. А в жидівських надіях говорить ся більше про людий, переважно про Жидів; тут вороги, що будуть нарештї побиті, то ворги жидівського народу і жидівського закону. Ось чому жидівські надії вузші від персидських, хоч за те більше звертають уваги на громадське житє і через те придатнїйші для простих людий.

Опісля Жиди почали більше піддадати виливови чужих

освічених народів. Так вони взяли від Персів думку про супротивника Божого — діявола, від котрого пішла смерть і лихо по всьому світу: взяли від Греків думку про безсмертну душу людську, як головну частину людини, важнійшу від смертного тіла, та й думку, що Бог — не істота подібна до людини, хоч і дужша але світовий дух, чи розум, що не має ні кінця ні форми. Окрім того деяка частина Жидів перемішавшись з чужинцями, переставала вірити в можливість жидівського царьованя над иншими народами.

З сього всього виникли помалу значні відміни в жидівських думках про будуще райське царство. Ті відміни виявились рішуче вже в християнських книгах, писаних саме перед другою руїною Єрусалима у 70-ті роки після Христа і пізнійше.

4. ДУМКИ ХРИСТІЯН ПРО ЦАРСТВО БОЖЕ І ЦАРСТВО НЕБЕСНЕ.

В міру того, як Палестинським Жидам ставало все тяжше жити в римськім підданстві, серед них повставали два напрямки думок, відповідні до пророчих думок про будуще велике жидівське церство. Перший напрямок ішов до того, щоби повстати проти Римлян, надіючись на поміч Божу, а другий переміняв саму суть думок про будуще царство жидівського Помазаника (Месії, Христа, або царство Боже). Перший напрямок довів Жидів до повстань, останнє з яких скінчило ся руїною Єрусалиму 70 років по Різдві Христовім, другий привів до нової віри — християнської.

Вже в книгах пророчих трафляють ся нарікання не на чужинців, що гноблять Жидів, а на жидівських таки попів, царів, судії, богатирів, що кривдять бідних, вдів, сиріт. Окрім того в деяких пророчих книгах трафляють ся нарікання на Жидів за те, що служити Богови вони думають тільки празниками та службами церковними, жертвами, постами, та иншими обрядами, а не милосердєм та справедливістю до людий. В деяких пророчих книгах, наприклад в книзі пророка Ісаї, Бог каже навіть, що йому не треба тих празників, тих служб, тих постів, що він навіть ніколи не наказував людям

робити те, а хоче він від людий милости та правди. Такі прекрасні місця читаємо ми, наприклад, в першому розділі книги того пророка: Бог каже, що він відвертає очі від приносів йому, від церковних служб, а замість того домагаєть ся: »вчіть ся робити добро, шукайте справедливости, помагайте пригнобленому, давайте право сироті, бороніть вдову!« А в розділі 58-ім Бог каже який піст йому любий: »розвязуй ланцюхи, що наклала злість, розпутуй пута неволі, визволяй пригноблених і ламай усяке ярмо (на людях), діли ся хлібом з голодним, пускай у хату твою нещасливих, безпритульних; коли побачиш голого, накрий його і не відвертай ся від людини подібної тобі«.

Певно, що близші стосунки Жидів із чужими народами вменишили у розумнійших з їх стару пошану до обрядових приписів попівського закону, а висунули наперед такі нові думки про те, що Богови треба не »жертви«, приносів і посту, а »милости« і »правди« до всіх людий, своїх і чужих. От з таких нових думок про службу Богови мусіли виростати і нові думки про царство Давидове, або царство Боже. Звісно, в житю людськім нїщо різко не дїлить ся одно від одного, тому і в Жидів старі й нові думки про царство Давидове жили довго в купі і перемішували ся одні з другими.

Можна сказати, що рішуче нові думки проявили ся в словах Івана Хрестителя, що був трохи старший від Ісуса Христа. На жаль ми мало знаємо про сего мужа, бо і в жидівських книгах і в християнських евангеліях говорить ся про його небогато. В тих книгах розказуєть ся головно про те, що він проповідував Жидам, що наблизило ся царство Боже, казав їм, щоб покаяли ся в гріхах і на знак того, що вони жити муть по новому, хрестив їх у ріцї Йордані, себто показав їм обмиватись у воді. (Грецьке слово, котре у нас перекладаєть ся словом **хрестити**, не має нїчого спільного з хрестом, а значить просто **окунатись у воду**). Через се Івана і назвали Хрестителем. У Євангеліях сказано, що Іван Хреститель так навчав людий, які питали його, що їм робити: Хто має дві одежини, хай одну віддать тому, хто не має, і хто має харч, нехай робить так само« (Євангелія Луки, розділ 3, стихи 10 — 11). Але разом з сим Іван Хреститель і

його ученики виконували всї старі приписи жидівського закону, особливо додержували постів; через те в євангеліях сказано, що Ісус, хоч дуже шанував Івана так, що навіть сам би то хрестив ся у нього, вважав проповідь Івана новими латками в старій одежині«, »вливанєм нового вина у старі міхи«. (Жиди держали вино у шкуряних міхах). З сего вже можна бачити, що сам Ісус, коли почав після смерти Івана (котрому цар Ірод Менший казав стяти голову) проповідувати теж про »царство Боже, що наблизило ся«, то мав новійші думки про те царство і про те, як до нього готувати ся.

В євангеліях розказуєть ся, що з усїх заповідів жидівського закону Ісус уважав потрібними для того, щоб увійти в царство Боже, тільки дві: **»люби Бога і люби ближнього.** (Слово »ближнїй« перекладаєть ся звичайно жидівське слово, котре по нашому значить власне **сусїд, земляк.** Спершу жидівський закон велїв Жидам бути справедливими тільки для Жидів, земляків. Потім в жидіській мові те слово почало уживати ся в розуміню кождого, з ким Жид має стосунки, а нарештї вже стало прикладати ся до кождої людини. Христіяни так і розуміють се слово і товмачать його так, що треба любити кожду людину). Все инше, особливо приписи про обряди, пости і таке инше Ісус легковажив.

Найкрасше се видно з оповіданя в євангелії Марка, найстарійшому і найдокладнїйшому з усїх євангелий. З оповіданя сього видно найкрасше й те, який вплив мала проповідь Ісуса на людий:

»Один книжник приступив до Ісуса і спитав його: яка найголовнїйша зі всїх заповідів? Ісус сказав йому: найголовнїйша зі всїх заповідів така: слухай Ізраїлю (себ то народе жидівський): Пан Бог наш є пан єдиний, тож полюби пана Бога твого всїм серцем твоїм і всею душею твоєю і всїм розумом твоїм і всею силою твоєю; се перша заповідь... (Второзаконная розділ 6, стихи 4 — 5). Друга подібна їй: »полюби ближньго твойого як самого себе. Більшої від сих заповідів не має«. (Левіти, розд. 18, ст. 18).

»Книжник сказав йому: добре учителю! Правду ти сказав, що один є Бог і нема иншого, крім нього. Та й любити

його всім серцем і всім розумом, і всею душею, і всею силою, і любити ближнього як самого себе — се **більше** (важнійше) **від усяких всеспалювань і жертв** (Жиди приводили у свій храм худобу і приносили дробину в дарунок, або в жертву Богови; і там попи аб спалювали їх мясо все, або частину, і як палили всю жертву, то се звало ся **всеспаленє**). Ісус бачучи, що він розумно відповів, сказав йому: ти не далекий від царства Божого«. (Євангеліє Марка, розд. 12, ст. 28 — 34).

Чуючи від Ісуса, що наближаєть ся царство Боже, богато Жидв мусіло, певно, зрозумти се по старому: вони думали, що скоро відновить ся царство Давидове. і самого Ісуса вважали Месією, Христом, Помазаником, жидівським царем, котрого богато Жидів ждало тоді. У євангеліях розказуєть ся, що богато людий звало Ісуса у вічі »сином Давидовим«, і що сам Ісус вважав себе Христом. З того, що римський цїсар написав над шибиницею (шибиницею у Римлян був хрест), на котрій розпято Ісуса, вину його **»Жидівський цар«**, можна бачити, що справдї римський уряд бояв ся жидівського бунту під проводом Ісуса.

Та тепер дуже трудно говорити докладно про житє й науку самого Ісуса, бо в тодїшних римських книгах написано тільки про його кару на смерть, з приказу римського намісника, а христіянські євангелії були написані через кілька десятків років після його смерти, вже після того, як Римляни зруйнували Єрусалим, і христіяни розійшли ся по инших місцях і люди вже богато забули, а що не забули, поплутали з того, що було дійсне в Єрусалимі і в жидівській землї. (Рівнаючи чотири євангелії, теперішні найученнійші богослови думють, що найславнійша і найдокладнійша евангелія Маркова, а за нею ідуть: Лукина, Матвієва і нарештї Іванова, котра дуже відріжняєть ся від трох перших). Через те чотири євангелії, тепер христіяни вважають певними, розказують про житє і слова Ісусові не однаково. Із них не можна довідатись докладно навіть про те, якого року родив ся Ісус.

Треба знати, що тоді в римській державі, котрій було піддане і жидівське царство, роки лічили ся від збудованя Риму, а ми тепер лічимо власне від Христового Рождества.

Один учений чернець уже 600 років після Христа вирахував, що буцім то Христос родив ся 754-го року по збудованю Риму, і сей рахунок приняли християни, так, що і ми тепер кажемо, що Рим збудований був за 753 роки до Рождества Христового, що цїсар Август, за царюваня котрого родив ся Ісус, почав правити Римом за 30 лїт до Р. Христового, а вмер 14-го року після Р. Хр. Отже вєвангеліях від Луки та Матвія говорить ся, що Ісус родив ся за царя Ірода не задовго до його смерти. А ми знаємо, з певних жерел, що Ірод умер 750-го року по збудованю Риму, от і виходить, що Ісус родив ся коло 748-го року по збудованю Риму, себто на пять років ранійш, ніж у нас звичайно рахуєть ся. А разом із тим в евангелії Луки говорить ся, що Ісус родив ся тодї, коли начальник римський Квирин переписував усїх жидів. А з певних римських жерел ми тепер знаємо, що той перепис роблено 760-го року по збудованю Риму. Таким чином між двома евангельськими звістками про те, коли родив ся Ісус, навіть між звістками одного евангелиста, — ріжниця на цїлих 14 років. Подібні незгоди знайдемо ми нераз, коли будемо порівнувати звістки евангелій про Ісуса, бо кождий евангелист писав зі споминів та переказів, що дійшли до нього та крім того зовсїм не мав метою списати докладно житє Ісусове, а тільки хотів прикладами з того житя довести свої думки про віру. Окрім того пізнійші переписувачі евангелій ще довго додавали до оповідань і свого.

Найстарші християнські писаня се перші чотири листи з тих, що називають листами апостола Павла, котрі певно писав таки він сам (лист до Римлян, два до Коринфян і один до Галатів; инші листи навряд чи писав сам апостол Павло, бо в їх трафляють ся инші думки, ніж у перших чотирьох). З тих перших чотирьох листів ми бачимо, що думав апостол Павло та його ученики перед 69 роком по Христі, коли приймати, що апостола Павла, замучено у Римі. Апостол Павло часто говорить про воскресенє мертвих і про царство Боже. Він думав так, як **фарисеї**, себто ті Жиди, що вірили в воскресенє мертвих. (В діяніях апостольських, розд. 23, ст. 6 — 9, апостол Павло говорить навіть перед Жидами: »я фарисей, сам фарисея, — за віру в воскресенє мертвих мене

судять«, — і фарисеї боронили його). Апостол Павло тільки додає, що до сеї фарисейської віри, що Ісус, »син Давидів по тілу, син Божий по духу вмер за гріхи наші, але Бог воскресив його«, і тим дав знак, що і всї мертві »воскреснуть нетлінні, а живі встануть нетлїнними«. Апостол Павло навчав далї, що се станеть ся тодї, коли Христос знов прийде на землю і »буде царствувати, поки не покладе під ноги собі всїх ворогів, — останнїй же знищений ворог — се смерть, — а потім настане кінець, коли Христос передасть царство Богови й Отцеви, коли скасує усякий уряд і всяку власть і силу«. (Дивіть ся у першім листї до Коринфян розд. 15, стихи 42, 51, 52, 23 — 28). Разом із сим апостол Павло навчав, що »буде день гніву і суду праведного від Бога, котрий кождому дасть по дїлах його: тим, що постійністю в доброму дїлї шукають слави, чести і безсмертя, дасть житє вічне; а тим, що опирають ся і не покоряють ся правдї, дасть лютість і гнїв (лист до Римлян, розд. 2, ст. 2, 5 — 8). Апостол Павло думав, що Христос має прийти знову дуже швидко (перший лист до Коринфян, розд. 7, ст. 29). Апостол Павло ще говорив про те, що наше земне житло, ся халупка розвалить ся і що ми маємо житло на небі, житло не рукотворне, вічне« (другий лист до Коринфян, 5, ст. 1) і що він знав чоловіка, котрий був піднятий до третього неба — чи в тїлї, чи без тїла, не знаю, каже, Бог знає, — що він був піднятий у рай і чув невимовні слова, котрих людина не може переказати«. (Другий лист до Коринфян, розд. 12, ст. 2 — 5). В иншому місцї апостол Павло говорить про вишнїй Єрусалим, в котрому ми жити мемо вільними синами і котрий всїм нам матїр«. (Лист до Галатів, розд. 4, ст. 22 — 26).

Певно для апостола Павла житло небесне, рай на третьому небі і вишнїй Єрусалим було все одно, — місце, де жити муть праведні Христіяни після царства Христового і суду Божого.

В євангеліях часто говорить ся устами Ісуса »про царство Боже«, або »царство небесне«, як воно зветь ся в євангелії Матвія, — котре »наближаєть ся до людий« і для котрого люди мусять покаяти ся, але в ріжних місцях говорить ся про те царство не однаково. Так в євангелії Луки показуєть

ся, що як фаресеї спитали Ісуса, коли прийде царство Боже, то він одповів їм: »не прийде царство Боже примітним способом і не скажуть: ось воно тут, або ан там, бо царство Боже в середині вас« (Євангелія Луки, розд. 17, ст. 20—21). Сї слова мусять значити, що царство Боже в серці праведного. Так тепер де хто і розуміє це. До такої думки приводять і такі слова Ісуса в євангеліях, як напр., що царство Боже росте, мов дерево з зерна, або хліб заквашений у діжі: (Євангелія Луки, розд. 13, ст. 18—21). Але разом із такими словами читаємо й инші, в котрих царство Боже то осібне місце, де »живуть Авраам, Ісаак і Яков, і всі пророки, і куди прийдуть праведні з усїх кінців світа і там ляжуть«, як на бенкеті, і куди »господар не пустить неправедних, прогнавши їх у друге місце, де буде плач і скрегіт зубів«, (Євангелія Луки, разд 13, ст. 25—29).

За те зовсїм виразно говорить ся в єванголіях про воскресення мертвих і про те, як Ісус Христос, котрого там звуть Сином людським, як се сказано у книзї пророка Данила, де так звав ся образ жидівського народу — прийде, після мук, смерти і воскресення, знов на землю будити людей.

Найдокладнїйше розказуєть ся про той суд в євангелії Матвія:

»Як блискавка виходить зі сходу та сяє аж до заходу, такий буде і прихід Сина людського. Зразу сонце померкне і місяць не даватиме свого світла, і зорі попадають з неба, і сили небесні захитають ся. Тодї явить ся ознака Сина людського на небі, і заголосять тодї усї народи земні і побачать Сина людського, що йтиме на хмарах небесних з великою силою та славою. І пошле він ангелів своїх з голосним звуком трубним і позбирають вони вибраних ним (праведних) од чотирьох вітрів, од краю неба до краю його. (Євангелія Матвія, розд. 24. ст. 27—31).

»Як же прийде Син людський у славі своїй, і всї святі ангели з ним, тодї сяде він на престолі слави своєї. І зберуть ся перед ним усї народи і оддїлить він одних од других, як пастух оддїляє вівцї од цапів, і поставить вівцї праворуч в себе, а цапів ліворуч. Тодї скаже цар (Син люд-

ський) тим, що праворуч: »прийдіть, благословенні Отцем моїм, візьміть царство, приготоване вам з початку світа: бо я голодував, і ви дали менї їсти, прагнув, і ви напоїли мене; був чужиницею, і ви приняли мене; був голий, і ви одягли мене; слабував, і ви одвідали мене; був у темницї (тюрмі), і ви прийшли до мене«. Обізвуть ся тодї до його праведні кажучи: »Пане, коли ми бачили тебе голодного і нагодували, або прагнущого і напоїли? коли ми бачили тебе чужиницею і приняли? або голого і одягли? Коли ми бачили тебе недужого, або в темницї і прийшли до тебе«? І промовить цар одному з моїх найменших братів (це б то простим людям), менї те робили«.

»Тодї скаже він і до тих, що ліворуч: ідіть од мене, проклятї, в огонь вічний, приготований діяволові і слугам його! — бо я голодував, і ви не дали менї їсти; прагнув і ви не напоїли мене; був голий, і ви не одягли мене; був недужий і в темницї, і ви не одвідали мене«. Тодї обізвуть ся до його й ці кажучи: »Пане, коли ми бачили тебе голодного, або прагнущого, або чужиницею, або голого, або недужого, або в темницї і не послужили тобі?« Обізветь ся тодї Син людський до них і промовить, кажучи: »Правду кажу вам: скільки разів не робили во цього одному з них найменших, менї того не робили!«

»І підуть ці на вічні муки, а праведні на життя вічне« (Єванголія Матвія, разд. 25, ст. 31 46).

Осібна апостольська книга, що зветь ся »Одкровення святого Івана Богослова«, (апокаліпсис) докладно описує останні війни між ангелами Божими і діяволом та його слугами перед тим, як діявол буде побіджений — і розказує про те, яке буде пекло та докладно описує який буде рай для праведних. Ось слова з тої книги, що говорять ся од імени апостола Івана:

»Діявол вкинений в озеро огнене сїрчане, де звір і лжепророк (посланцї його, побіджені перед тим) і буде мучить ся день і ніч во віки віків.

»І побачив я великий білий престол і сидячого на йому (Бога), од котрого тікало небо і земля, і не найшло ся для їх місця. І бачив я мертвих, малих і великих, що стоя-

ли перед Богом, і розгорнуті книги; розгорнено ще иншу книгу, книгу життя, і суджено мертвих по тому, що написано в тих книгах, суджено по ділах їх. І оддало море мертвих, що в йому, і смерть, і пекло оддало мертвих, що в їх, і суджено їх кожного по ділах його. А смерть і ад (пекло) вкинено в огнене озеро. А коли кого не найдено, написаного у книзї життя, то вкинено його в огнене озеро. (Адом або Плутоном звали старі греки підземного бога, що царював у підземній печері, котру звали Тартаром, де перебували померші. Христіяне стали і самий Тартар звати адом).

»І бачив я нове небо і нову землю; бо перше небо і перша земля пропали, а моря вже більше не було. А я, Іван, бачив те святе місто, Єрусалим, що сходило од Бога з неба. І чув я голос великий з неба, що говорив: »ось оселя Бога з людьми, і домуватиме (він) з ними, а вони будуть його люде і сам Бог буде з ними, Бог їх. І обітре Бог усякому сльозу з очей їх і смерти вже не буде, ні смутку, ні крику, анї труду не буде вже, бо перше (старе) минуло«. І говорить той що сидить на престолї: »ось, усе нове роблю«. І каже менї: »напиши, бо ці слова правдиві і вірні«. І каже менї: »Стало ся. Я Альфа й Омега (перша буква й остання у грецькій азбуці,) початок і кінець. Я дам прагнущому води життя із жерела дурно. Хто побідить, той посяде все, і я йому буду Богом, а він менї сином. А боязким і невірним, і огидним, і душогубцям, і чужоложцям, і чарівникам, і ідольським служителям, і всїм брехунам — доля їх в озері, що палає огнем і сїркою«.

» І приступив до мене один з ангелів і поніс мене духом на гору велику та високу і показав менї місто велике, святий Єрусалим, що сходив з неба од Бога і мав славу Божу. А сяєво його подібне до найдорожшого ясписового каміня, блискучого, як кришталь. А мав він мур великий та високий, мав дванадцять воріт, а на воротах дванацять ангелів. А мур міський мав дванацять підвалин. А той, хто говорив зі мною (ангел) мав золоту очеретину, щоб зміряти місто і ворота його і мур його. А місто чотирекутне таке саме завдовшки, як і завширки. І зміряв (ангел) місто очеретиною, на дванацять тисяч стадій (стадія — то грецька мі-

ра, по нашому буде 90 сяжнів), довжина, ширина і вишина його однакові. І зміряв мур його на 140 ліктів людської міри. А був мур той змурований з яспису, а місто з щирого злота, подібного до чистого скла. А підвалини міського муру прикрашені всяким дорогим камінням. Перша підвалина яспис, друга — сапфир, третя — халкидон, четверта смараг, пята — сердоник, шеста — сард, сьома — хризолит, осьма — берія, девята — топаз, десята — хризопрас, одинадцята — гіякинт, дванадцята — аметист. А дванацять во ріт то дванацять перлів. Кожні ворота з одної перлини. А вулиця міста то золото щире, просяйве, як скло.

»А храма я не бачив у йому, бо Пан Бог Вседержитель його храм і Ягня (Христос, бо його вбито, як ягня,— принесено в жертву Богові); і не потрібне те місто сонця, нї місяця, щоб світили в йому, бо слава Божа освітила його, а світильник його-Ягня. А народи, що будуть спасені, ходитимуть у світлї його, а царі земні принесуть славу і честь свою до його. А ворота його не зачиняти-муть ся днями, бо ночі там не буде. І принесуть славу і честь народів до його. І не ввійде в його нїщо погане, анї той, хто робить гидоту і неправду, а тільки увійдуть ті, що записані в книзї життя.

»І показав менї (ангел) ріку води життя, чисту та ясну, як кришталь, що витїкала з престола Бога та Ягняти. А посеред вулиції його та й по цім і по тім боції ріки є по дереву життя, що родить овочі дванадцять раз на рік і що місяця дає свій плід, а листя з дерева на лїк народам. І вже більше не буде ніякого проклону, престол Бога і Ягняти буде в йому (в тому місті) і слуги його (Бога) служитимуть йому. І побачать лице його буде на чолах їх... І царюватимуть во віки — вічні (Одкровення св. Івана Богослова, розділ 20, ст. 10—15; розд. 21; розд. 22, ст, 1—5).

Нема чого багато говорити про те, чим оце оповідання, про небесний Єрусалим, подібне до персидських оповідань про Вар і до жидівських про будущий Єрусалим на землї, а чим одріжнять ся од іх. Се видно одразу, як хто пильно прочитає всї ті оповіданя. Ми заввважаємо тільки, що й оповідання християнської книги ще не дуже одійшло од грубих (матеріяльних) старожидівських думок: небесний Єру-

салим, збудований з дорогого каміння та металів. праведні в йому усе таки істнують і навіть лїчити-муть ся листям із дерева життя, так мов би то Бог інкше не може піддержати їх вічне життя.

Щоб добре зрозуміти такі христіянські думки про кінець сього світу, треба завважати, що христіяне поділяли думки греко-римські, подібні до індийських, що світ у певні доби мусить бути зруйнований, щоб обновити ся знову. Так у христіянськім письмі, що зветь ся соборним листом апостола Петра, читаємо такі слова: »в початку словом Божим небеса і земля зложені були з води і водою, через те тодїшний світ пропав, потоплений водою. А теперішні небеса і земля, що вдежують ся тим же словом, зберігають ся для огню на день суду і погибелї нечестивих людей... Прийде-ж день Божий, як злодій у ночі, і тоді небеса з гуком розвалять ся, а стихіі, розгорівши ся, знищать ся, земля і всї речі на ній згорять... А в тім, ми по обіцянцї Божій, ждемо нового неба і нової землї, на котрій живе правда«. (Другий лист Петра, розділ 3, ст. 1—13).

Такі обіцянки царства небесного праведним і пекла неправедним служити поступови людей тим, що навчали їх бути милостивими до других. Се впливало добре особливо на людей грубійших і менше освічених, бо люде делїкатнїйшої натури і більш освічені роблять добро не для нагороди і не зі страху перед карою, а тому, що инакше й не можуть робити. Такі люде були і перед Христом, бо ще в одній дуже старій індійській книзї розказуєть ся, як раз жінка, бачучи нещастя свого праведного чоловіка, а щастя його неправедних ворогів, сказала йому, що вона не бачить правди в судї Божім; чоловік одповів їй на те: »я роблю, не оглядаючись на плід од моїх учинків. Чи буде менї нагорода, чи нї, я все одно сповняю з усїх сил моїх свій обовязок. Моя душа по приводї обертаєть ся до правди«. І серед Греків і Римлян учителї, котрих звали філософами (це-б то такими, що люблять мудрість, науку) думали так само, що люде мусять робити по правдї вже з самої людської гідности. Один такий філософ, цїсар Марк Аврелій (що царював між 161 а 180 роком після Р. Христ.) писав про себе: »щоб там не робили

(зі мною), а треба, щоб я був людиною доброю, так само як камінь смарагд може сказати: **що-б там не казали, що-б не робили, а треба, щоб я був смарагдом і вдержував свою барву«.**

Філософи казали, що людей треба так виховувати, щоб вони робили по правдї і одвертались од неправди, щоб там з ними не було на цім,, чи на тім світї. Але філософська наука, котра опирала ся на самий розум, розходила ся між людьми помалу. А наука християнська, котра опирала ся на проповідь про пекло і рай, була приступна і для найменше освічених, для найгрубійших людей.

Християнські думки про рай і пекло прислужили ся до здержуваня людей од злих вчинків особливо серед дикійших народів, котрі нападали на освіченійші греко-римські християнські царства, котрі, чуючи про віру християнську, най перше зацікавлювались оповіданями про рай і пекло. Так розказують, що і наш руський князь Володимир навернув ся до віри християнської, коли йому показали образ раю та пекла, і, вихрестив ся, став дуже милостивим.

Тількиж розважна людина спитає: чомуж за стільки часу, як проповідуеть ся віра християнська, себ-то за дві тисячі років, все таки правда і милість не запанували серед християн? На се треба одновісти так, що були та й є недогляди в самій науцї християнській про правду і милість. Наука та не звертає ніякої уваги на громадські порядки в людськім життю, а обертаеть ся лише до кождої людини з'окрема, обіцяючи їй царство небесне за милість і пекло за немилість. Але що-ж робити, з тими, що не хочуть слухати тої намови? На се християнська проповідь дає навіть таку заповідь:

»Ви чули, що сказано (в старім жидівськім законі) »око за око і зуб за зуб«, а я (Ісус) кажу вам: »не протився злому, але як хто тебе вдарить у праву щоку, підстав йому й ліву, а як хто схоче судити ся з тобою і взяти в тебе сорочку, оддай йому і верхню одежу, і як хто присилує тебе іти з ним одну милю, іди з ним і дві«.

Звісно така заповідь милостива і лїпша, нїж старий закон про помсту, але вона не кладе злому ніякої перепони.

Де-хто каже,, що злий, вдаривши людину в щоку, сам почуе сором, коли та людина підставить йому й другу. Добреж, як почуте, — а як же ні? Окрім того, є такі кривди між людьми, що коють ся зовсім не з злої волї окремих людей, а через усі громадські порядки, або через настрій цілих народів. І таких кривд мабуть чи не більше, як тих, що коють ся з волї окремих людей. Така напр. кривда — війна, або і взагалї салдацька служба, бо салдат мусить іти і проти батька й матері, коли йому то наказано. Або от напр. за податки з бідних людей збірщики часто забирають одежу... збірщикам часто самим до плачу тяжко те робити, і раді-б вони сами заплатити, за бідного, та не мають чим. Що-ж буде, коли всї люде не противитимуть ся злу, не будуть старати ся перемінити такі порядки, при котрих у бідного здирають останную одежу? Очевидно зло панувати ме до віку.

Подібних прикладів можна пригадати тисячі.

Очевидно, що тут не може особисте милосердя, а надто непротивленя злу, а треба перемінити громадські порядки. Та про ці порядки євангельська наука навіть не згадує. А в инших християнських книгах проповідует ся навіть повна зневага до всякої людської громади, бо християнин, мовляв, живе на землї тільки короткий час і мусить думати тільки про життя в Божій громадї, в царстві небеснім, де він житиме вічно — то нехай собі буде в людській громадї всяке зло та неправда: християнинові до того байдуже, або навіть більша йому буде нагорода на небі, як він більше намучить ся на землї.

Між євангельськими заповідями про те, як добути царство небесне, є такі, що знищили-б всяке громадське життя, якби всї люде їх додержували. Наприклад отсї слова:

»Не збирайте собі скарбів на землї, де міль і ржа переїдає, де злодії підкопують ся і крадуть, але збирайте собі скарби на небі, де міль, ні ржа не переїдає і де злодії не підкопують ся і не крадуть, бо де ваш скарб, там буде і серце ваше.

»Ніхто не може служити двом панам, бо або одного ненавидитиме, а другого любитиме, або одному щиро служити

ме, про другого не дбатиме .Не можете служити Богові і богацтву.

»То-ж кажу вам: не турбуйте ся для душі вашої про те, що вам їсти й що вам пити, анї для тїла вашого, в що вам одягнути ся. Хіба душа не важнійша од страви, а тїло від одежі? Подивіть ся на птиці небесні: вони не сіють ,не жнуть, не збирають у коморі, а Отець ваш небесний годує їх. Чи-ж ви не лїпші від них?.. І про одежу чого турбувати ся? Подивіть ся на польові лїлїї, як вони ростуть! Вони не працюють, не прядуть. Але, кажу вам, що і Соломон у всій своїй славі не одягав ся так, як можна з їх. Коли-ж траву польову, що сьогоднї є, завтра її вкинуть у піч,так одягає Бог, то на стільки лїпше одягне, вас маловіри!

»Тож не турбуйте ся і не кажіть: щоб вам їсти? або що пити? або в що одягнути ся? Бо цього всього шукають поганцї, бо Отець ваш небесний знає, що вам всього треба. Шукайте найперше царства Божого і правди його, а все додасть ся вам«! (Євангелія Матвія, розд. 6, ст. 19—33).

З усїх цих слів дуже пожиточні для громадян ті, щоб не дбати кожному про своє осібне багацтво, а дбати найперше про правду. Але, щоб всї люде могли прожити. зовсім не думаючи про страву та одежу, маючи собі за взірець птиць і трави, то річ неможлива, бо хто-б справдї дав їм те все? Очевидно, що коли не кожна окрема людина, то громада мусить дбати про те, щоб всїх прогодувати, бо навіть милостинею всї прожити не можуть, та й хто буде її давати, коли нїхто не буде нїчого збирати на землї, думаючи тільки про тебо? Тодї люде мусять просто вимерти. Може хто скаже, так і краще буде! На це можна сказати, що якби це було й справдї краще, то все одно усї люде не схотять умирати, то-ж треба, значить, придумать такі заповіди, котрі-б піддержували їхнє життя, а такі заповіди можна погодити з правдою тодї, коли сказати людям, щоб вони дбали завше про громадське добро, то тим самим служити-муть і собі самим. А без думки про громадське добро лишаєть ся одно з двох: або дбати кожному про своє багацтво, або прохати милостиню і помирати. Справдї виходило так, що побожнїйші христіяне. котрі взяли собі до серця заповідь жити, як птиці та трави, увесь вік

жили милостинею тим часом як инші, хитрійші, дбали про своє власне багацтво, а вся середня людська громада жила собі ні сяк, ні так.

Оце головні причини того, що поступ милости та прав ди у християнських громадах ішов помалу, хоч усе таки йшов.

А в тім, християнське милосердя не було таке широке, як можна-б було подумати по таких євангельських словах, як оці: »любіть ворогів ваших, благословляйте тих, що проклинають вас, робіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліть ся за тих, що ображають вас і переслїдують«. (Євангелія Матвія, розд. 6, ст. 44.) Коли порівняти ці слова з другими, то виходить, християнин повинен бути такий милостивий тільки в тих випадках, що не мають нїчого спільного з вірою. А там, де торкаєть ся віри, там учителї християнські починають говорити зовсїм немилостиво. Наприклад в другім листї апостола Павла до Корфиян (розд. 6, ст. 14 17) читаємо ось що: »Не нагинайте ся під чуже ярмо разом з невірними (це-б то не товаришуйте з беззаконням? що спільного у світла з темрявою? Яка згода між Христом і діяволом? отже одїлїть ся од невірних і не доторкайте ся до нечистого«. В євангеліях Ісус, посилаючи дванадцять апостолів проповідувати свою віру, говорить їм таке: »коли вас хто не прийме і не слухати ме вас, то виходячи од того, обтрусіть порох із ніг ваших у свідоцтво на іх. Правду кажу вам: веселїйше буде Содомі й Гоморі в день суду, ніж тому містові«. (Євангелія Марка, розд. 6, ст. 11). Содома й Гомора були міста в Палестинї, про котрі в старих книгах розказано, що Бог спалив їх огнем за великі й гидкі гріхи. Тепер, по словах євангельських виходило, що не приймати віри християнської ще більший гріх, за котрий Бог ще більше покарає.

Та инакше християне й не могли думати, будучи певними ,що віра найголовнїйша річ на світї і що їх віра йде просто од Бога, а всї незгоди з нею од діявола. Спершу, поки християне були слабі, то сами терпіли за віру, і ждали, що невірних покарає Бог. А коли вони стали дужчими, коли й римські цїсарі стали християнами, то незабаром християнські учителї почали казати, що й сьвітське начальство по-

винно карати не-християн та примушувати їх приставати до віри християнської. З часом серед самих християн зайшли незгоди через думки про віру, про церковні порядки та обряди; тоді всїх, що не згоджували ся з пануючими серед епископів думками, почали вважати невірними, що мають свої думки од діявола. Християнські учителї, особливо епископи почали казати, що таких людей треба карати огнем і мечем дужче, ніж злодіїв, бо вони можуть украсти у людей, котрі їх послухають, найдорожче добро — царство небесне. З цього виходили великі муки людям і навіть війни, що пустошили цілі краіни. Правду кажучи, нїхто стільки не пролив крови людської через незгоди в справах віри, як християне. І так тягло ся аж до нових часів, коли вже вільна світська наука привчила осьвічених людей і уряди думати, що нїхто не може сказати, що його думки йдуть просто од Бога і єдино правдиві, та що в справі віри, як взагалї в справах думки, кожному повинно признати вільність.

— —

Таке вийшло з думки християнської про царство небесне, з одного боку та думка посувала людський поступ, а з другого спиняла його. Подібний вплив мала вона і на зріст думок загальних про життя на світї.

Християнська віра появила ся серед жидів усе таки, як новина проти старого жидівського церковного закону, та ще й незабаром звернула ся і до Греків і инших нежидівських народів і схотїла бути вірою не одного якого народу, а всесвітньою, або по грецькому католицькою, а не язичеською, це-б то не вірою одного якого небудь народу, або одної мови. (В церковно-славянській мові слово язик значить і мова і народ.).

Це був величезний поступ у порівнаню до старих вір, з котрих тільки одна віра буддійська хотїла бути теж вірою світовою. Буддійська віра, багато де в чому подібна до християнської, повстала в Індії більш як за 500 років до Христа й ширилась по східній Азії, це-б то по сторонах дуже далеких од наших, европейських, куди доходили про неї тільки неясні чутки, хоч усе таки доходили, так що дещо з буддійських переказів приняли собі й християне.

Щоб оправдати свою віру перед нападами жидів, котрі докоряли християнам, що вони одкидають ся старої, предківської віри, християнські учителї, особливо письменні, казали, що віра поступає наперед в міру того, як люде виходять із первістної грубости, — і сам Бог не одразу окрив усю правдиву віру навіть найулюбленійшому своєму народови, жидам: а через Мойсея одкрив одно, що могли зрозуміти що западно грубі жиди; через пророків одкрив більше, а вже на рештї через сина свого, Ісуса Христа одкрив усю віру всїм народам і навіть увільнив самих жидів від застарілих і грубих приписів Мойсеєвого закону

Ті християнські учителї, що вийшли не з жидів, а з греків та римлян, і добре знали книги своїх старих учителїв, філософів, бачили, що і в тих філософів ще до Христа були думки схожі до християнських: наприклад, що Бог є дух, що він не має нї кінця, нї форми, що через те він один на весь світ; що люде повинні любити одні других; що всї люде по природї рівнї і повинні жити, як братя й таке инше. Ті християнські учителї, що сами вчились у грецьких та римських письменників, казали, що Бог поволи приготовляв до християнства не самих жидів, через пророків, але й инших людей, через філософів. Де-кого з тих філософів иноді навіть малювали в християнських церквах.

Так християнські учителї, принаймнї письменні з них, наближались до думки, що в світовому, людському життю є поступ до лїпшого, се-б то наближались до думки зовсїм противної старим думкам, мов би то з початку світу до далї все йде до гіршого. Але-ж у християнських думках про поступ була та хиба, що поступ признавав ся тільки до часів Ісуса і перших учителїв християнських, а далї вже нї, бо ті учителї вже буцїм то сказали останню правду Божу, а далї все, що хоч трохи незгідне з нею, те вже від діявола. Окрім того, в самих християнських думках про поступ не признавалось, щоб люде могли поступати на-перед сами, своїм розумом та працею, а тільки за підмогою осібних посланцїв Божих.

Між иншим, через се християнським учителям сучасне людське життя уявляло ся все таки в чорних барвах, як і ста

рим, що складали оповідання про зелізний вік. Ось напр. як говорить ся про людей перед другим приходом Христа в письмі, що зветь ся другим листом апостола Павла до Тимофія:

»Знайте, що в останні днї настануть часи тяжкі бо люде будуть самолюбці, сріблолюбці, пишні, горді, лайливі, родителям непокірні, невдячні, безбожні, нелюбовні, непримирливі, осудливі, нездержливі, люті, вороги доброму, зрадники, напасники, і любитимуть більше розкоші, ніж Бога, що мають лице благочестивих, а від сили його (Божої) відцурали ся (другий лист до Тимофія, розд. 3, ст. 1—5).

Треба нагадати, що такі »останї дни«, по апостольських писаннях, були власне часи, коли жили самі перші христ. бо в листах апостола Павла і в евангеліях усе говорить ся, що конець віку, коли Ісус Христос знов прийде на землю, буде так швидко, що не встигнуть навіть померти всї ті, що жили, коли він приходив уперше. (Перший лист апостола Павла до Корнфян, розд. 7, ст. 29; евангелія Луки, розд. 21, ст. 32; евангелія Матвія, розд. 24, ст. 34). Тіж часи, коли писались перші христіянські книги, були справцї досить тяжкі для жидів і христіян, бо саме тодї римляне зруйнували Єрусалим; христіян гнобили жиди і римський уряд: між самими христіянами були сварки за те, як розуміти віру і таке инше. Ось чому апостольські книги, коли говорять про »останнї дни« перед новим приходом Христа, то кажуть, що будуть тодї великі війни, напасти хвальшиві Христи, хвальшиві пророки, антихристи (противухристи).

Про муки, які завдає і ще завдавати-ме христіянам діявол і страшні післанцї його, і як далї й Бог пішле страшні кари на противних йому людей, аж поки нарештї післанцї діявола та й сам він не будуть подужані на віки, — написана була книга, котру згадувано висше: »Одкровення святого Івана Богослова«. В тій книзї є явні вказівки, під назвою міста Вавилона, на місто Рим, що »царює над земними царями«, на цїсаря Нерона, що наказав мучити христіян. Нерон змальований там, як страшенний рогатий звір, що каже на всіх людях писати на руцї, або на чолї своє імя, означене числом 666, — що значить власне Нерон Кесарь, коли

написати сї слова по жидівському і порахувати кожну букву за число, як се робило ся у жидів, що не знали наших числових знаків, а писали числа буквами, як старі греки, і як ще і досї пишеть ся в наших церковних книгах. Дуже страшно змальовані в тій книзї »остані дни« перед судом Божим, коли людей мучити-ме і карати-ме антихрист із діяволом, і ангели Божі.

Згодом, коли християне, побачили що всї сучасники апостолів вимерли, Христос усе не приходить судити людей і світ сей не кінчить ся, почали думати, що нема що визначати час, коли се буде (така думка написана вже в першому листї апостола Павла до фессалонікійцїв, розд. 5, ст. 1), а треба тільки завше бути готовими до суду Христового. Потім дехто відкладав той суд на 300, або на 700, на 1000, на 7000 років, але все виходило так, що християнин жив у »останні дни« і все йому здавалось, що дни ті лихі і де далї до »кінця віку«, то стають все гіршими.

Ще треба додати, що християне взагалї противуставили себе в сьому світові, людському і навіть не людському. В євангелії Івана говорить ся, що царство його не від сього світа, а князем, себ то паном світа зветь ся діявол. Така думка виходила, між иншим, із загального погляду християн, та й багатьох фільософів у инших народів, що коли Бог — чистий дух, то світ або матерія то щось противне йому, діявольське, так само, як і тїло у людей супроти душі. Тому все світове, все тїлесне тим більше вважали християне річию гидкою.

Усї такі думки про останні віки, про гріхи людські, про гидоту всього світа й самого людського тїла викликали пізнїйше у християн думку, що праведна людина зробить найкрасше, коли не тільки не оженить ся, як те зробив уже апостол Павло, — але й зовсїм покине людську громаду та втече від людей в пустиню, де житиме одинцем, або по грецьки манахом, (ченцем), заморювати ме своє тїло голодом, холодом, огнем і таким иншим, думати ме тільки про смерть, молитиметь ся Богові та противитиметь ся спокусам діявола, що тягтиме його до світа, до життя. Таких ченцїв вважали взірцевими християнами.

При такому напрямі думок кожен християнин мусів цуратись громадського життя і його справ, мисів дивити ся байдуже на весь світ, або навіть гидувати ним, а чернець і подавно. Так дійшло до того, що стала вже забуватись навіть євангельська заповідь— любити людей, помагати їм, бо праведному християнинови люде були гидкі, а чернець зовсім тікав від них і тільки про те й думав, як би спасти свою душу на самоті, себ то нарешті тільки й думав і дбав про себе самого.

Як-би всї люде рішучо, перенялись такими думками, то настав би кінець не тільки всякому поступови між людьми, а і всякому громадському життю, та й самому людському родови. Є й досї такі люде, що думають, що се булоб й красше, а надто коли-б душі всїх людей, що засудили себе на бездїтну смерть, жили вічно коло Бога в царстві небеснім. Нема що говорити, чи красше те було-б, чи нї. бо річ у тім, що того не може бути, бо скільки-б не намвляли людей проти світа та життя, проти того, що-б женити ся, та йти заміж, все таки велика більшість людей жила й живе на світї громадами, одружуючись і родячи дїтей. І так певно буде воно завсїгди, бо така вже людська природа. Отже значить треба одповідно до сеї природи придумати й думки про світове, громадське й особисте життя, щоб воно поліпшувалось, а не нищило ся.

Такі думки і виробили собі освічені народи в пізнїйші після християнських часи. Се думки про безперестанний поступ людей через вільну науку.

5. Поворот європейської думки до життя на землї.

Коло 1000 років панувала в християн та огидливість до світа й життя, про котру ми розказали висше. Сему помагало й те, що швидко після того, як віра християнська запанувала в римському царстві — років з 400 після Р. Хр. — на царство те стали нападати дикі народи, нїмецької, угорської і нашої славянської породи і мало по малу зруйнували його, та заложили на його землях і навколо свої нові царства. Нові народи приставали до християнської віри, і се був

для них дуже великий поступ і взагалі дуже добре для всього світу, бо християнська віра лучила всі народи в одно братство та й милостиві приписи її були все таки уздою для диких вояцких звичаїв тих народів.

Тільки-ж нові народи, не маючи ніякої світської науки, цілком підлягали християнському попівству у всіх думках. А між тими думками були й такі, що розум, наука взагалі — то повстання проти Бога. (Про се розказуєть ся з книжочці »Оповідання про заздрих богів«). Через те світска наука була страшенно занедбана в нових християнських царствах і люде не допускали навіть і гадки перевіряти своїм розумом те, що попи та ченці розказували їм про світ і життя.

До того в нових християнських царствах жити людям стало тяжче, далеко тяжче, ніж в римському царстві. Бо в римському царстві на великому обширі землї був принаймі супокій, мир, не було війни між народами, і люде почали доходити до думки, що мир таки красший від війни, через те і в християнських церквах молять ся: за всесвітний мир. (»о мирє всего міра«). Як же римське царство розбилось на невеличкі царства, то помалу дійшло до того, що не тільки кожен цар, чи там король, або й князь малої країни, а кожен пан, вояк (лицар) будував собі замок і вважав своїм правом воювати з сусідами, величаючись своїми вояцькими ділами, мов чимсь дуже славним. Навіть ченції мусїли узброювати монастирі, як замки, а єпископ амаючи великі землї з даними мусїли з наказу королїв водити підданих на війну а іноді, вважаючи себе князями та лицарями, сами поводитись, як королї. Поволи й міщане помурували навкруги своїх міст мури і стали й собі вояками. Тільки бідні селяне не мали жадної оборони від усяких вояків, а коли королї, князї та лицарі нападали одні на других, то перш усього били, рабували й забирали в неволю тих селян, як підданих своїх ворогів.

Серед такої безперестанної війни, люде справді могли думати, що живуть в останні часи, напророчені апостолами, і що справдї на землї панує діявол і смерть. Коло тисячного року після Р. Хр. християне вже зовсїм ждали кінця світу, бо і в »Одкровеннні« св. Івана Богослова сказано, що діявол

буде замкнений по слову Христа, на 1000 років: а потім буде випущений, збере військо і нападе на християн, а потім уже буде побідзений, і тоді вже настане царство Боже в небеснім Єрусалимі. Але тисячний рік минув, а діявол не появив ся і світ сей не скінчив ся. Християне заспокоїли ся, а тим часом почали переміняти ся й обставини життя по християнських европейських краïнах.

Потроху війна між лицарями, або так звана приватна війна, була вгамована заходами попів, міщан і королів. Попи на соборах установляли Божі мири,себ то забороняли воювати з ночі проти середи, проти дня, коли був арештований Ісус, до понеділка; та в свята і великі пости міщане випрохували собі у королів королївські мири, себ то заборону приватноï війни і всякоï бійки в базарі та ярмаркові дни і закладали між собою спілки, щоб боронити Божі й королївські мири, та спілки між містами, щоб взагалї боронитись і вдержувати супокій в краïнах. Королї опираючись на міщан і на своє військо, удержувати котре з того часу, як вигадано гармати, стало лицарям занадто дорого, встигли зовсїм угамувати приватну війну. Життя стало спокійнійше.

Разом з тим висші стани людности: попи, шляхта і міщане почали дбати про своï права в державах: дбати, щоб на них не накладано податків без ïх згоди; щоб не карано ïх без суду; щоб без ïхньоï ради не писано для них законів, і таке инше. По деяких краïнах і селяне почали добиватись волї особистоï. В містах, де осідали такі визволені люде, почали розвиватись ремесла з усякими вигадами (як напр. дзиґарі і инше) та торг. Усїми сими справами та працею люде стали займатись щиро, одвикаючи від думки про саму смерть. І в самих манастирях життя перемінилось. Там, між иншим, переховували ся старі християнські книги і де-котрі з тих книг таки читали й попи та ченцї, щоб краще вивчитись римськоï (латинськоï) мови, котрою правлять службу у католицьких церквах. Пізнійше по монастирях почали читать і переписувать усякі латинські, дохристіянські книги, між ними й наукові, почала таким чином оновлятись світська наука.

Окрім того світська наука почала доходити до христі-

ян і від магометанців арабів, що попереклада́ли були на свою мову богато наукових грецьких дохристіянських книг. Бачите, хоч віра Магометова і була подібна до віри жидівських пророків та перших християн і, можна сказати, була дочкою тих вір, але магометанці не мали такої ненависти до старих, дохристіянських грецьких книг, як християне, бо араби спершу жили далеко від грецького світу і їм не приходилось сперечатись за віру з грецькими учителями, як сперечались перші християне. Через те скоро після того, як араби магометанці завоювали східні країни грецько-римського царства і найшли там богато старих книг грецьких і перекладених із грецької мови на мову сірійську, подібну до арабської, вони зацікавились тими книгами і почали перекладати їх на свою арабську мову і так стали оновляти світську науку, а почасти й продовжувати її далї. Завоювавши через 700 років після Р. Хр. Іспанїю, араби наблизились до західних европейців, а окрім того, в 11-ім, 12-ім та 13-ім столїтю після Р. Христового західні европейцї часто нападали на землї магометанські, особливо на Палестину, щоб одвоювати у магометан Єрусалим. Війни звуть ся хрестовими війнами через те, що християнські вояки, що йшли проти магометанців , нашивали собі на одежу хрести, Єрусалим таки лишив ся в руках магометанських, та за те християне західної Європи познакомились з магометанцями і переняли від них багато арабської науки та вигадів, і так: порох, горілку й инші спирти, ліки й таке инше, що часом і досї зветь ся в нас арабськими словами (напр. алкоголь — горілчаний або виновий спирт). Пізнїйше у західній Европі почали перекладати старі грецькі книги на латинську мову з арабських перекладів, а в східній Европі, де ще було грецьке християнське царство, почали пильнїйше читати до-християнські грецькі книги. Так і в Европі світська наука почала потрохи оживати,хоч займались нею спершу самі попи та ченцї (звісно, дуже не богато їх). Спомини про те, як прислужились науцї араби, і досї вдержують ся в тому, що деякі науки в нас досї звуть ся арабськими словами, як напр. наука про висші рахунки — алґебра, або наука про склад усяких річей (матерій) — химія, (по арабськи то значить єгипетська наука).

Араби і инші народи, що переняли магометанську віру, як напр. Перси, ще тим прислужились вигадам і науці, що ходили, то як вояки, то як купці, мало не всій Азії, аж до Індії і Китаю, до країн де була своя, давня освіта, і по східній Европі аж до північних руських країн та й поописували всі країни і переняли там богато тамошних вигадів, як напр. порох від Китайців. Ті вигади почали від Арабів переходити і до европейців, а пізнійше то й европейські купці почали їздити по магометанських землях, а потім і далї аж до Індії та Китаю суходолом і морем і взнавати там усякі нові речі та писати про них книги.

Їздити по морю стало легче, коли в Італії дізнались мабуть таки через Арабів, що магнітна палочка завше сама собою повертаєть ся одним кінцем на північ, а другим кінцем на південь. З того часу почали виробляти осібні стрілки з магнітного зеліза і ті стрілки брали моряки з собою і вони помагали їм в усяку годину взнавати, в який бік пливе їх корабель. Доти можна було догадуватись про се, тільки по сонцю та по зорях, а тепер з такою магнітною стрілкою та з дзигарем, що показував час, стало легше слїдити за тим, куди пливе корабель і скільки дороги проплив. Европейцї зважили ся плавати не по самому Середземному морю, але й по океану, що лежить на захід від Европи, і помалу надумались проїхати ним до Індії, звідкіль купцї привозили коштовні річи. Для того португальцї почали обїздити береги Африки, аж поки 1498 р. один їхній капітан Васко де Гама не доїхав морем довкола Африки до самої Індії. 1492 р. другий капітан Христофор Колумб, вичитавши в старих ще до-християнських книгах, що земля куляста, поїхав з кораблями, що дав йому іспанський уряд, до Індії прямо на захід через океан і найшов нову частину землї — Америку. На захід від Америки незабаром найдено знов океан. 1518 – –1520 рр., кораблї іспанські, під проводом капітана Магеллана, обїхавши Америку з південного краю, в'їхали в той другий океан Великий, проплили ним до Індії і звідтіль вернулись кругом Африки в Іспанію. Так упевнились люде, що земля справдї куляста, обгорнена воздухом, або повітрям, а не така, як думали давні вавилонцї, а за ними й жиди, і як доводили

християнські письменники, опираючись на біблію, ніби то — плоска і накрита згори твердим небом, наче покришкою. (В біблії розказуеть ся, як Бог сотворив таке тверде небо та як воно ділить воду верхню від нижньої, а наші неписьменні люде розказують, що є десь країни, де небо таке близьке до землї, що жінки ,як прядуть, то починки на небо кладуть).

До того коло 1450 р. німецький міщанин Ґуттенберґ із товаришами видумали спосіб друкувати книжки, через що вони значно подешевшали. Тут у пригоді людям стало навіть лихо: 1453 р. Турки взяли столицю грецького царства, де теж уже люде починали цікавитись старими до-християнськими-книгами; богато вчених греків переселилось у західно-европейські країни, і попривозили з собою старі грецькі книги, котрі люде почали тепер друкувати. Се дуже підняло світську науку по християнських сторонах. Разом із тим зростала цікавість до руїн старих римських і грецьких будинків, що їх богато було в Італії. В руїнах тих находили на стінах малюнки, та статуї, дошки з вирізами (релєфами), вироблені чудово, з прекрасними фіґурами старих грецьких богів і людей, часто зовсім голих. І християне почали любуватись тими виробами, перестали встидатсь тїла, стали шанувати красу тїла і всякої річи живої й виробленої — почали й собі малювати і виробляти з каміня та міди подібні річи і по трохи випередили навіть в малюнках старих греків і римлян, після того як голяндець Ван д Ейк, 1410 р. вигадав малювати олійними фарбами. Надто посунулись у різбярстві та малярстві нові художники, коли стали доглядати тїло людське і роблячи статуї і малюючи, навіть святих для церков, брали собі за взірці живих людей (натурщиків). Славні італійці: різбяр статуй або скульптор Міколь Анджело Буанаротті — жив від 1474—1564 р. — та маляр Рафаель — 1483—1520).

Так скінчилась в християнських країнах тяжка доба, котру звуть тепер середними віками, а почались нові віки. (Добу перед зруйнованем римського царства на заходї Европи, що сталось 476 р. після Р.Хр., звуть старими віками). Новіж віки почали ся від часів, котрі звуть часами знахо-

дження нових частин землї та відродження наук, і вмілостий. Для христіян, принаймі для богатших та осьвічених, найшлись цікаві речі і крім церковних: ремесла, торговлї, подорожі по чужих країнах, наука, вмілости — життя стало не таке одноманїтне, погляд на світ не такий сумний. В життю стало видно явну переміну, навіть проти недавних ще часів, і переміну очевидно на краще. Особливо наука значно розвинулась і давала надію на те, що ще розвиватиметь ся, принаймні у більш осьвічених людей. Добре видно цю переміну з слів одного з найбільше вчених людей того часу, голяндця Еразма, що був якийсь час ченцем, але потім вернувсь у світ і віддав ся наукам та письменству, при чім дуже висмівав сучасних йому попів і ченцїв, їх грубе життя й неуцтво. Пишучи одному приятелеви про поступ у науках у нові часи і рівняючи їх до недавних, Еразм каже: »стає весело жити на світї«! В сих кількох словах видно ясно переміну погляду на життя проти серодновічної понурости. (Еразм жив між 1465 і 1536 р)

Нові вчені, такі як Еразм, почали звати себе гуманистами (від латинського слова »гуманус« — людський) себ то такими, що шукають науки в усьому людському, а не в самому тільки церковному. Уже одно імя се значило новий зворот науки, початок пошани до людського життя по собі, а не тільки для царства небесного.

Така нова наука мусіла розуміеть ся викликати увагу до громадського життя і його порядків. Славний італїйський письменник того часу Маккіявеллі, (1469—1527 р.) звернув увагу і на те, на скільки яка віра впливає на громадські порядки і написав в однїй своїй книзї таке: »наша (христіянська) віра а найбільше щастя бачить в покірливости і в зневазї до людських справ. . Менї здаєть ся, що всї такі думки, роблючи людей слабшими, зробили з них легшу здобич для злочнцїв. Сї злочинцї побачили, що їм можна безпечно знущати ся над людьми, котрі, щоб піти в рай, раднїйші терпіти кривди, нїж мстити ся за них«.

Другий славний письменник того часу, анґлїєць Франц Бекон (1560—1629 р.) вважав обовязком вчених людей: »поліпшити стан людей, працювати для людського добробу

ту, дати людському життю нові вигади і нові засоби, узброїти людський рід новими силами і новими струментами праці«, і назвав свою головну книгу, котрою він кладе основу новійшої вільної науки, опертої на пробу, — »Новий Струмент«.

6. Утопії, або вигади про взірцеві порядки.

Як тільки гуманисти звернули отак увагу на людське життя на землї, зараз же почали вони розбивати і громадські порядки, розбивати, що в їх лихе і стали думати про, те які мусіли-б бути добрі порядки і як би їх завести. Де-які більш рішучі люде придумали цілий ряд порядків, справедливійших від теперішних і почали викладати свої думки про те. Щоб вільнійше було судити про готові вже порядки, ті люде стали писати про них так, ніби то вже є такі країни, де панують придумані ними порядки, та описувати ті порядки і при тім порівнювати їх з теперішними. Взірцем для таких книг послужили старі грецькі та римські оповіданя про райські країни, тільки з тою ріжницею, що тепер і самі нові оповідачі про взірцеві країни не вірили в те, що є такі країни, та й ніхто не міг тому вірити, між иншим через те, що тепер письменні люде знали вже усю землю. Тепер кождий, читаючи про такі взірцеві країни, добре розумів, що се тільки такий спосіб оповідати, і що ті порядки, які тепер показували ся як взірцеві можуть бути тодї, коли люде згодять ся завести їх у себе.

Найцїкавійша з таких книг гуманистів про взірцеві порядки се та, що надрукував 1516 р. анґлїчанин Мор і котру нів назвав: »Про найкращий лад держави та про новий острів Утопію«. Утопія — то слово складене з двох грецьких слів: **у**, що значить **не**, і топос — місце, так що остров Утопія значить — острів Ніде. З того часу, як появила ся отся книга Мора ,письменні люде звичайно звуть утопіями такі думки про громадське життя, котрі дуже одріжняють ся від істнуючих порядків і котрі важко здійснити.

Описуючи порядки на тому острові Утопії, Мор власти во виложив свої думки про те, як мусіли-б бути впорядковані держави.

Книжка Мора починаєть ся оповіданням про те, як він, бувши в сусідній з Анґлією стороні, що тепер зветь ся Бельґією, пізнав там одного чужинця, Рафаеля, який богато ходив по світу. Коли вони стали розмовляти про державні порядки в европейських сторонах, співрозмовник Мора і Рафаеля сказав, що дивуєть ся, чому такий розумний чоловік, як Рафаель, не стане міністром у якого царя? На се Рафаель відповів, що звичайно царі не розуміють ріжниці між двома словами: служити і прислужуватись (як раби); що царі звичайно думають тільки про війни, а не про те, як правити державою в часи миру, і що коли хто порадить їм що-небудь не похоже на звичайне, зараз же инші порадники царські почнуть говорити: »батьки наші так то робили!« і що, на їх думку, громаді настане кінець, коли хто подумає, що він розумнійший від батьків і дідів!

Далі Рафаель з'окрема говорить про хиби громадських порядків у таких европейських краïнах, як Анґлія і Франція, хиби, про котрі правителї не хотять нї думати, нї слухати, якби хто заговорив про їх. Напр., каже він, в Анґлії богато людей вішають за крадїж і волоцюжство, а не тільки не думають, як би дати кожному заробіток, котрий вдовольняв би його, а ще повертають поля на панські пасовиська і зганяють з їх хліборобів, що стають злодіями та волоцюгами. (І досї таке робить в Анґлії, а недавно в гірських німецьких країнах Австрії богатирі почали скуповувати ґрунти й лїси у селян і повертали їх на забавки та польованя). У Франції, казав Рафаель, держать непомірно богато салдатів. Що-ж було-б, каже Рафаель, якби я серед французької державної ради, коли инші радники радять ся про те, як завоювати Італію, сказав таке: »дайте спокій Італії, буде з вас Франції. Франція й сама занадто велика, щоб з нею можна добре вправитись одному чоловікови і нема чого королеви думати про те, щоб її ще збільшувати« а потім, обернувшись до короля, сказав би: »користуйтесь лїпше часами мира, порядкуйте добре вашим царством, як батько, а не як пан, не думайте про чужі царства?« Що булоб, каже далї Рафаель, якби після нарад про те, як зібрати з підданих більше грошей до королївської скарбниці, я сказав би, що »сла

ва і добро цареве більше в богацтві його підданих, ніж у його власнім; що люде постановли собі царів для свого добра, а не ради їх самих; що цар, котрий викликає проти себе ненависть громадян і хоче піддержати свою власть злирством мусить уступити з трону і скласти берло. Чи мене хто послухав би у королївській радї?

Після таких вступних уваг про порядки в ріжних европейських державах, Рафаель розказує про порядки, котрі бачив би то за океаном, на острові Утопії і котрі буцїм то завів там мудрий цар Утоп. Нам нема рації переказувати тут усї вигадки Мора про ті порядки; ми вкажемо тільки найголовнійше, чим ті порядки відріжнялись від сучаних Морові европейських порядків, і на що сам Мор звертає найбільшу увагу, вкладаючи свої думки в уста Рафаеля.

Рафаель каже, що найбільше лихо в громадї — приватна власність, що поодиокі люде мають у свої руках. На острові Утопії такої власности нема, а всї люде мають усе спільне: громадами працюють коло землї та в ремеслах і вироблене вживають по потребі кождої громади, по рахунках, котрі робить громадський уряд. А уряд той, як і державну раду вибирають собі самі громадяне. На Утопії всї люде три годинї вранцї, три по обідї роблять чорну роботу. Тільки тих, що виявили хист до науки, чи вмілостив, громада увільняє від чорної роботи. Такої роботи по 6 годин на день вистає на потреби громадські власне через те, що всї працюють: нема ченцїв, салдатів панства, лакеїв і таких инших. А роблячи чорну роботу тільки по 6 годин на день, кождий має досить часу і на освіту, котрій щиро віддають ся. Дорослї утопляне вчать ся в вільні вечірнї години у громадських будинках, а всї дїти у школах. що до віри, то у Утопії всї повинні признавати, що душа безсмертна; що Бог добрий і сотворив душу на те, щоб вона була щаслива; що за добрі дїла буде пісдя смерти нагорода, за злі кара. Все инше полишено на полю кождого і кождий може, як хоче, уявляти собі Бога, як хоче, поклонятись йому і таке инше. Та й тим, що не признають безсмертности душі, нема ніяких кар, їх тільки не вибирають на громадську старшину і заборонено їм ширити свої думки між народом, а можна про них говорити тільки з попа

ми (котрих — не богато — вибирають громадяне) та з учеными.

Такий взорець вільности людей в справах віри, Мор показав дуже до річи саме перед тим, як по всій Европі через переміни в церковних порядках, що завели протестанти, ще за життя самого Мора, почались сварки між католиками і протестантами і навіть в ріжних протестантів між собою, при чому одні одних били, мучили, палили, а світський уряд втручав ся до справ вір та силував підданих до своєї віри, опираючись на думку, що »чіє царство, того мусить бути її віра«. Сам Мор був покараний на смерть (1535 р.) за те що будучи міністром не схотів підписати закону, встановленого анґлійським урядом, що король має бути головою і в справах віри, так само як у світських справах. Та помалу й инші письменники в ріжних европейських сторонах почали навчати, як Мор, що в справах віри мусить бути признана людям воля, і згодом такі думки стали й законом по освіченійших державах.

Та властива вартість книги Мора про Утопію не в тих чи инших думках його про ріжні державні порядки, а в тому, що він звернув увагу на громадське життя на землі, що міркував про се життя, опираючись на вільний розум, а ні на які церковні приписи, та протиуставляв недоладним порядкам на землі не царство Боже, або небесне, котре не залежить від людей, а взірець, котрий люде, коли схочуть, сами можуть виконати на землї. Помиляв ся Мор тільки в тому, що оповідав буцїм то взірцеві порядки на острові Утопії заведені були відразу там одним мудрим царем. Знаючи добре сучасних йому царів в Европі, Мор сам не надіяв ся, щоб вони завели в своїх державах такі порядки; навіть, для того, щоб мати право друкувати свою книгу, Мор мусів сказати в кінці її, що не хвалить усіх порядків, які в ній описані. Але все таки, каже Мор в кінції, своєї книги, »в Утоплян є богато такого, що я хотів би, щоб переняли наші громади«.

»Я більше бажаю того, ніж надію ся«, — каже наренті Мор. І він мав рацію так говорити, бо надія на европейських царів, що вони послухають Мора, була-б марна. Тільки-ж

ми тепер знаємо, що громадські порядки зміняють ся не від разу, а помало, так що на місце старого, що розвалюєть ся, виростає нове, і зміни ті роблять ся не так волею царів, як волею самих громадян ,у котрих повстають нові думки. Ми знаємо й те, що найшвидче і найлїпше зміняють ся порядки тоді, коли громадяне мають вплив на державний уряд виби раючи раду державну, або й саму державну старшину. Коли вчені люде завважали се, то виробили собі замість думок утопичних або утопій, думки про поступ.

7. Зріст думок про поступ.

Від часів гуманистів рішучо починають вироблятись і думки про поступ, се-б то про те, що життя людське де далї не гіршає, а кращає.

Зерна таких думок були ще в де-кого з грецьких та римських письменників, котрі, не вважаючи на оповідання про старі золоті віки, рівняли спомини про дійсне старе життя з сучасним, життя диких народів з своїм, і бачили, що колись то і діди їх були дикі. Особливо ті грецькі та римські письменники, що списували в свої книги те, що знали в їх часи про природу, завважали, що люде взнають де далї то більше. Такий був напр. грек Аристотель, що писав років за 300 до Христа, і звів у свої книги майже всю тодїшню науку, так що його книги вважали жоролом науки, навіть і в середні віки, і магометанці-араби, і християне. Такий був і римлянин Пліцій, котрий жив трохи пізнійше Христа, і звів усе, що знали в його часи про природу,у свої книги, названі Природна Історія, се-б то розвідки про природу.

І в середні віки ті вчені, що за Аристотелем та Плінієм досліджували природу, наближались до думки про поступ. Як от напр. анґлійський ченець Роджер Бекон (1214—1293 р.), що пробував дізнатись, з чого зложені ріжні речи, виробляв ліки і таке инше, і виробив щось подібне до теперішного пороху; через те про йоог говорили, що він знаєть ся з діяволом, так що йому було заборонено учителювати і богато років його держали в монастирі, як у тюрмі. Сей Бекон казав, що настане час, коли останний школяр знатиме більше, ніж тепер знає найученнійший муж.

Більше рішучо такі думки стали висловлювати гуманисти між иншим через те, що в їх часи таки досить ясно було видно поступ, коли рівняти до середних віків. Дуже важні з думок гуманистів ось які слова Франца Бекона, англійського ученого і державного мужа, що жив між 1560 і 1625 р.: »Одна з причин, що найдужче задержувала поступ наук, се велика пошана до старовини. Про сю старовину склалась думка цілком противна дійсному змислови річи. Старовиною треба називати старість світу. Але старість світу се власне часи ,в котрі живемо ми, а не ті, в котрі жили наші діди, і котрі були власне молодими часами світу. По правді-ж часи, в котрі ті діди жили, були старими для нас, але новими для світу. Коли нам треба найти людину, що знає богато в людських справах, то ми вдаємось до старшого, а не до молодшого, бо старший більше бачив, чув і думав. Так само й люде наших часів, коли-б були сміливійші, могли-б більше дізнатись, ніж старосвітські, бо тепер світ став старійший, і число проб і спостережень зросло безмірно. Вже через саме мореплавство та подорожі, що збільшились в наші часи, люде найшли в природі тільки річей, котрі можуть повести до нових думок«!

Сими словами англійський учений перевернув звичайні доти думки про старе і молоде. Власне через те й слухоли старих людей, що вони, як кажуть, більше бачили світу. Але коли люде почали більше рухатись, а особливо коли почали записувати у книги те, що бачили і думали, коли книг стало більше, справа обернулась так, що власне той, хто більше рухав ся і більше читав, той і більше бачив і знав світу. А таким може бути і молода людина, а кождім разї, де далї люде новійших часів стають більше знаючими, немов старійшими.

Такими думками, як Беконові, котрі після його почали висловлювати й инші вчені,в корени була підтята та пошана до старосвітської науки, котрої-б то в усьому треба слухатись, а не здаватись на власний розум і пробу.

Ще перед Беконом учений Поляк Коперник (1493—1543 р.), зважив ся на думки про світ непохожі нї на церковні, нї на думки вчених греків, котрі хоч і думали, що зе-

мля куляста, все таки говорили, що вона більша від сонця і що сонце ходить коло неї. Коперник написав книу, в котрій доводив, що навпаки, наша земля далеко менша від сонця і ходить навколо його, як і инші подібні до неї землї-планети, що нам здають ся зорями. Коперник присвятив свою книгу папі і вмер того самого року, що її надруковано. Коли-ж після його смерти инші вчені католики почали висловлювати подібні думки, то папський церковний уряд палив їх, замикав у тюрми і силував зрікати ся своїх думок. (Розказують, що коли старого італїянськсго вченого Галилея так присилувано зректи ся думки, що земля ходить навколо сонця, то він, виконавши сей обряд перед своїми суддями-попами, все таки промовив: »еге-ж! а все таки ходить«! Та в протестантських країнах ученим було вільнїйше, і тут вони незабаром посунули далї Коперникову науку, аж нарештї учений анґлїчанин Нютон (1642—1727) вирахував і яке завбільшки сонце, земля й инші планети і за скільки часу обходять вони довкола сонця.

Так покладено початок нової науки про світ, відмінної від християнської і від старої грецької. Коперник і Нютон склали науку про сонце та зорі (астрономію), разом з нею зростала й наука про сили світові (фізика), а далї й наука про склад матерій світових (химія). Подорожі по земли розвинули науку про каміння, землї і металї (мінералогія), про рослини (ботаника), про звірів (зоология), про тїло людей (антропольоґія), про життя народів (етнологія) та про їх минуле життя (історія). Після того трудно стало письменним людям думати,що за старих часів люде були розумнїйші і що взагалї все було лїпше, а тепер йде до гіршого Навпаки, освічені люде стали тепер бачити, що світ де далї йде до більшого розуму, до лїпшого стану.

Нарештї двоє вчених французів написали твори, в яких показали, що і в науках і в громадськх порядках та людських звичаях, на скільки вони нам звісні за кілька тисяч лїт, іде постепенне полїпшеня, поступ. Перший з тих французів був Тюрго (1727—1781 р.), а другий Кондорсе (1743—1794 р.). Обидва вони в кількох своїх творах говорили про поступ, а крім того написали про його осібні твори;

— Тюрго написав »промову про постійний поступ людського розуму«, а Кондорсе книгу: »Нарис картини історичного поступу людського розуму«.

Головну думку свою Тюрго висловив ось якими словами: »жадоба зиску, честолюбство, пусте славолюбство (урядів) завсїгди переміняють світове життя, заливають землю кровю, але посеред тих руїн людські звичаї все мякшають, розум просвічуєть ся, окремі народи зближають ся один з одним, торговля і державні зносини (політика) з'єднують на решті всї частини землї, і весь рід людский, переживаючи то спокій, то рух, то добре, то лихе, іде завсїгди тихою ходою де далї, то до більшого поліпшеня«. З такою думкою Тюрго оглядає переміни в людських думках і звичаях від найдавнїйших часів коли всї люде були дикі, до появи віри християнської, і аж до свого часу.

Кондорсе в своїй великій книзї оглянув, досить докладно для свого часу, людський поступ від доби дикости до своєї, переважно поступ науковий. При тому він ясно показав, яку вагу для того поступу мала воля дослїду, або вільність людей думати про всякі річи незалежно, від усякого примусу, котрий звуть словом авторитет (се слово римське і вживаєть ся в нових мовах в розуміню уряду або верховенства кого небудь старшого над меншим, чи то у вчинках, чи в думках).

До вільности дослїду наближились старі греки, в котрих не було сильного попівства. Ся вільність майже зовсїм зникла в Европі, коли там виробилось християнське попівство, що виставляло свої думки, як слово Боже. Потім вільний дослїд став потроху пiднiматись в Арабів і в тих европейців, що почали навчатись від них. Більше підняв ся він за часів гуманистів. Під кінець сеї доби піднято справу церковної зміни або реформації через те, що де-які вчені, як Лютер (1483—1546 р.), Кальвін (1509—1564 р.) і инші, читаючи християнське святе письмо в мові грецькій та жидівській, завважили, що церковний католицкий уряд навчав богато де в чім незгідно з тим письмом, і встановив такі церковні порядки та обряди, яких те письмо особливо євангельське, не знає або відкидає — напр. попівство, церковні служби, слу-

жба всьвятим, Богородиці, ікони і таке инше. З того повстали нові церкви або церковні громади — реформатські або протестантські, котрі проти авторитету церковного уряду поставили авторитет святого письма. (Про проби зробити подібну церковну зміну перед Лютром, ми написали окрему книжочку: Євангельська віра в старій Анґлії). Та позаяк в сій суперечці між протестантами і католиками, католики теж покликались на святе письмо, як його товмачили старі християнські учителї та церковний уряд (епископи і папи), та протестанти прийшли до думки, ніякі товмаченя не обовязкові для людей, і кожда людина може собі розуміти святе письмо, як Бог їй на розум дасть.

Визволившись з під католицьких урядів, сами протестанські учителї спершу думали вдержати свій авторитет над простими християнами і карали та підбивали світський уряд у своїх громадах карати тих, хто думав не так, як вони. Так напр. Кальвін спалив у Женеві Сервета за те, що той, покликуючись на біблїю, не признавав потрійного Бога (Отця, Сина і св. Духа), а лиш одну особу Бога. Та зараз таки найшлись такі протестанські учителї, як напр. Француз Кастельон (1515—1563 р.), що почали писати проти намірів протестанського уряду робити те саме, що й католицький уряд і почали повставати проти всякого примусу в справах віри. Та згодом протестантських церковних громад намножилось і вони не в усьому мали однакові думки, то вже й не можна було їм завести новий уряд над людьми в справах віри, який був за тих часів, коли вся західна половина Европи належала до одної католицької церкви. До того протестанські проводирі (пастори) не були вже висвяченими попами, як католицькі, а простими світськими людьми, що їх вибрали ґромади, або настановили світські уряди, з людей учених у богословській науці, то вони не могли так піднести ся над світськими людьми як католицькі попи, епископ та папи, і спинити науку инших учених людей, хоч і не пасторів. Через все се церковний авторитет ніяк не міг встановитись серед протестантів, церковна зміна (реформація) довела по малу до руїни церковного авторитету.

1639 року де-які протестанти, що пересилились з Аа-

ґлії до Америки, бо дома терпіли утиски від церковного уряду, заложили в Америці громаду Род-Айланд, у котрій, за приводом баптиста Роджера Віліямса (1603—1683 р.) дали рівні (однакові) громадскі права людям усякої віри, християнської і нехристіянської (про баптистів, ми написали окрему книжочку: Братсво хрестителів або баптистів на Украї-ні).Такий лад зветь ся: волею віри, або волею сумління. Згодом таку волю почав установляти світський уряд у державних протестантських, а потім і в католицьких (про се ми написали книжку: Віра і громадські справи).

Тим часом світські вчені, як напр. згаданий ранійше Франц Бекон, дійшли до думки, що в справах світської науки треба доходити правди вільною пробою, не покладаючись на те, що кажуть старі люде, або вчені старих віків, і встановили в тих справах вільність від усякого автор ітету. Спершу ті вчені, як і сам Бекон, хотіли поділити світську науку і віру так, щоб в науці про світські річи держатись досліду вільного від усякого авторитету, а в справах віри коритись авторитетови святого письма, або навіть і церковного уряду. Та такий поділ здав ся неслушним і неможливим, і вчені люде признали, що над розумом людським не можна ставити жадної старшини, що розум мусить бути в усьому вільний від усяких авторитетів. Думку сю рішучо висловив учений Француз Декарт (1596—1650 р.). З того часу вільний дослід прикладено і до самого письма, слова котрого вчені люде почали розбирати, як слова письменників певного часу, жидівських і християнських, а зовсім не як слова самого Бога, сказані раз на всї віки і для всїх людей.

Так люде дійшли помалу до повної вільности досліду, а бо вільности наукової. Ми вже казали, в книжочці: »Оповідання про заздрих богів«, що така вільність не відразу може дати людям правду про всякі річи і що з нею не раз людина, і найрозумнійша і найученійша, може помилитись. Тільки-ж нема в людей иншого способу доходити правди, бо самого Бога ніхто не може бачити і розпитати, а ті, що говорять від імени його — сами люде і можуть помилятись. Нарешті вільність досліду вже виправдала себе, бо з того часу, як признали її люде, хоч ще далеко не всї, — наука поступи

ла так, як перше людям. і не снилось і тепер люде знають уже богато всякої правди і мають із неї всякі користи, про котрі перше не сміли й думати.

Богато з таких здобутків науки, вільної від усякого, авторитету, показав вже Кондорсе, сто літ тому назад. Він оглянув людський поступ за девять доб, на котрі він ділить історію людську. За першої доби, каже Кондорсе, люде, спочатку звіролови рибалки і такі инші, складались в народи; а другої доби жили пастуами, далї почали займатись хлїборобством. В третю добу Кондорсе оглядає хлїборобський поступ до вигаду звукового письма.
Трева пояснити, що то таке звукове письмо, бо вигад його дуже влегшив поступ. Перше письмо у людей було мальованням того, що вони бачили. Те письмо можна ще й досї бачити у диких народів. Наприклад дикий червоно-шкурий американець, що живе з мисливства, коли хоче похвалитись тим, що убив 12 медведів, малює на своєму шкуряному щиті 12 медведів. Старі хлїборобські народи, напр. египтяне та вавилоняне, розширили і сяк-так упорядкували таке письмо, малюючи ріжні річи зачерками, напр.: дім — четверокутня фіґура, сонце — кружок із точкою в середині, придумуючи способи переносні для ознаки ріжних річей, (так напр., щоб означити царя малювали бджолу, бо у бджіл царює матка) і таке инше. Далї вони почали вживати такі малюнки для ознаки складів і звуків: напр., щоб означити а, малювали птаха, бо в єгипетській мові слово, що означало птаха, починало ся звуком а. Ще далї, всі малюнки почали малювати швидко, зачерками, котрі ледве-ледве нагадували дійсні річи. Так виробив ся дуже трудний спосіб писання, бо знаків було богато і один знак часто означав кілька слів (напр. людина з піднятими руками значила і вишину і радість), а один звук писав сяількома знаками, бо трапляв ся в почтку кількох слів. Фінікіяне, — народ ,що жив по морському березї жидівської землї і займав ся мореплавством та торгом, — познайомили ся з письмом египетським і вавилонським, але завважили, що воно не підходить до їх мови, бо напр. слова, котрі в египтян починали ся звуком а, у них говорились інакше. От Фікіяне і придумали: перелїчили, скільки в

їх мові звуків, з котрих складають ся всї слова, і вибрали з скорого письма египетського та вавилонського знаки для кожного звука, котрими вони могли написати всї слова своєї мови, схожої до жидівської. Отсе й було перше звукове (або по грецьки фонетичне) письмо. Се був великий здобуток для людського поступу, бо те письмо можна було прикласти до всякої мови, з додатком, коли треба було, кілкох инших знаків, або букв. Від Фінікіян їх спосіб писаня переняли з одного боку жиди і далї майже всі инші народи азіятські та африканські, а з другого боку Греки, а від них Італійцї (Римляне й инші), а від них нові европейські народи, так що напр. Поляки пишуть римською азбукою, а ми пишемо трохи зміненою грецькою. І майже всї азбуки, які тепер є на світї (окрім китайської) то не що инше, як фінікійська азбука, тільки змінена у ріжних народів, відповідно до ріжних способів скоро писати на ріжних річах (на папері, шкірі, листю ,каміню і так далї.)

Египтяне та вивилоняне почали писати своїм письмом дуже давно, бо письмо їх находить ся на будинках і вирєбах, зроблених ще за 4500 років до Христа; найстарійші взірцї фінїкійського письма находять ся на написах, зроблених за 900 років до Христа; а найстарші з звісних нам грецьких написів — зроблені за 650 років до Христа. По сьому можна міряти і хід поступу письма — як то тяжко було людям дійти до простого і легкого письма фонетичного і як потім легше стало йому розповсюдитись.На сьому прикладови видно й те, які важні для поступу зносини між народами: нї один народ не видумав сам простого і легкого звукового письма, а треба було фінікіянам почати зносини з египтянами та вавилонцями, та порівнати їх письма й мови з своєю мовою, щоб придумати, як їх письмо прикласти до своєї мови і придумати найлегший спосіб письма. Те-ж саме можна бачити і на всїх вигадах людських. Всї ті вигади йдуть дуже помалу поки кождий народ вигадує все собі сам,, і дуже вскорюють ся, коли між ріжними народами починають ся зносини. Звуковеж письмо тим і важне, що воно дуже влегшує тї зносини, і через те можна сказати, що з того часу, як фінікіяни придумли його, всякі вигади і науки у просвічених наро

дів стають спільними, міжнародними, так що ні один освічений народ не може сказати, щоб у його було що небудь у життю цілком, виключно своє, ні в кого не позичене, а усі народи міняють ся своїми вигадами. Учені тепер дізнались, що люде страшенно довго жили, не знаючи справжнього письма. Камяні струменти, зроблені людьми, знаходять тепер під мулом, що наносила вода може в протягу яких двадцяти або тридцяти тисяч років, як можна рахувати по тому, скільки тепер ріки наносять мулу за рік.Значить, уже в ті давні часи жили по наших сторонах люде, звісно, дикі. А египтяне та вавилоняне придумали своє письмо мабуть років тисяч 7 до нас; фінікіяне своє років за 3 або 3 з половиною тисячі до нас. З того часу люде в усьому поступили наперед безмірно більше, ніж за 30 тисяч років від початку людських інструментів до египтян ніж египтяне за 5000 років.

От через що Кондорсе мав рацію вигад звукового письма рівняти з вигадом хліборобства і починати з його осібну добу людского поступу.

Четверту добу поступу Дондорсе рахує від вигаду звукового письма до поділу наук у Греції, років за 300 до Р. Хр.

Треба пояснити і сей поділ. Науки почались у египтян і вавилонян дуже давно, разом із письмом, або й ще ранійше. Від них вони разом з письмом перейшли до фінікіян і греків. Та спершу люде, навіть найученнійші, знали небогато, так що кожда людина могла вивчити всі науки. Згодом коли люде взнали більше, вивчити все стало труднійше, вчені почали вибирати собі для досліду поодинокі науки, через що кождий міг більше дослідити в ній нового. Се стало ся серед греків років за 300 до Р. Хр. Тепер такий поділ наук пішов ще далї, тільки тепер учені перш, ніж, вибирати собі для досліду яку небудь одну науку, виучують загальні основи усіх, се зветь ся загальною освітою. Ся освіта даєть ся тепер людям у середних школах, як от ґімназиї, а поділ наук маємо вже у висших школає, як от у університеті.

Пяту добу людського поступу Кондорсе рахує від поділу наук до їх занепаду в часи набігу, неосвічених народів на римське царство, і переваги христіянського попівства. Шеста доба — від того часу до початку піднять наук за часів

хрестових війн, коли европейці почали переймати арабську науку. Сьома доба — від початку того оновленя наук в Европі до вигаду друкованя книг. Восьма доба — від початку друкованя книг до визволеня з ярма авторитету за часів Декарта. Девяту добу —від Декарта до французького державного перевороту 1789—1792 р., коли у Франції встановлено вільність держави, скасовано королївство і замісць його заведено виборний уряд громадою, або республїку (республїка — значить спільна річ,) від того часу Кондорсе рахує десяту, будущу добу. В сїй добі, на основі того, що було ранїйше, Кондорсе сподіваєть ся новоог, скоршого поступу. На
ше, Кондорсе сподіваєть ся нового, скоршого поступу. На рівности між народами, в поступі вірности людей у кожному народі та в поліпшеню самої людської породи — єї хисту і здоровля.

8. Показ поступу в історії людськости.

Писання Тюрго і Кондорсе, звісно, для нас богато де в чому занадто застарілі. Тепер про те саме, про що вони говорили ,учені люде пишуть далеко докладнїйше, бо знають тільки не бачили поступу але навіть бачили погіршеня тої до ків (німецьких, анґлїйських і т. и.), що за їх часів теж говорили про поступ, цінні головно тим, що звернули увагу на поступ в усьому роді людському, в усїй людности. Справдї, коли дивитись на долю окремих народів, то можна часто не тільки н ебачити поступу але навть бачити погіршеня тої долї, бо ж часом траплялось, що цілі народи попадали в неволю до чужинців, або й зовсїм гинули. Але коли оглянути долю всїх народів на землї, принаймі з того часу, з якого можна мати писані спомини про ту долю, то безумовно завважаємо, що тим часом, як в одного народу поступ часом иноді спинявсь або зовсїм переривавсь, то він в другого народу все таки ішов далї, або що поступ з одного боку спиняв ся серед якогось народу, то з другого боку серед другого народу було як раз навпаки, аж поки згодом один народ— не навчав ся в другого того, в чому він остав ся позаду. Оглядаючи долю всїх народів, ми бачимо, що взагалї народи помалу зближають ся між собою, виробляють з себе ніби одну громаду, передають один одному свої вигади й думки

так, що з окремих народів виробляєть ся дійсне людство, в котрому поступ не може перестати навіть в найгірші часи.

От напр. поступ наук був дуже спинив ся, коли на римлян і греків почали набігати дикі народи, та позавойовували їхні краї. Але в цілому роді людському поступ не перерывав ся, бо навіть ті дикі народи навчились богато де чого в римлян та греків, між иньшим віри християнської, після чого найдальші народи Европи почли вважати себе братами римлян і реків по вірі так, що псля того громада народів, людство, навіть побільшало. Таке саме сталось і в Азії, після того, як велику частину єї завоювали Араби і розширили там віру Магометову. Помалу дикійші народи почали все більше навчати ся від освіченійших і поступ розростав ся все більше. Тепер европейські народи в самій Европі та Америці, Австралії, Азії і Африці взяли таку перевагу над иншими, а разом з тим так зблизились між собою торгом, наукою, вмілостями, письменством, що перерва поступу стала вже неможливою. Тепер навіть можна сміливо сказати, що не за дуже богато віків увесь рід людський получить ся в одну спілку в усіх справах, так як напр. і тепер майже всі держави получились в спілку почтову і згодились, щоб за 10 крейцарів (8 копійок) лист ішов по цілому світу.

Отже, коли оглянути долю всього роду людського, особливо тих народів, що давнійше почали зближувати ся між собою і витворювати з себе спілку народів, людство, як от народи европейські, то в усьому побачимо явний і безперервний поступ.

Найяснійше видно, як іде поступ на людських вигадах і науках, що ними люде покоряють собі природу, живу і мертву. Досить буде поглянути на кремяні ножі, що ними люде покоряють собі природу, живу і мертву. Досить буде поглянути на кремяні ножі, що ними орудували люде в найдавнійші часи, та ще й досі орудують деякі дикі народи, і на величезні струменти й машини, котрими орудують тепер Европейці, щоб зрозуміти, який великий поступ зробили люде, — бо як видно з старих могил, що їх розкопали учені люде то і в Европі колись люде не знали инших струментів, крім камяних ножів, долот і такого иншого. Вже коли порівняти з

струментами диких людей струменти, що мали египтяни, вавилоняне та инші стародавні народи, що придумали способи кувати мідь і зелїзо, зробили ткацький варстат і водочерпальні машини, водяний млин і таке инше, то видно чималий поступ. А в середні віки вигадано вітряний млин і досить складні машини з зубчастими колїсцями (напр. ті, що в часовниках і дзиґарях). В нові-ж часи придумано скору ткацьку машину (анґлїчанин Аркрайт, 1732-1792),, парову машину (анґлїчанин Ватт, 1736-1819), паровоз (анґлїчанин Стефенсон, 1812) пароход (амер. Фультон, 1815), електричний телеґраф (американець Морс, 1844) і такі инші, котрі овсїм змінили всї способи виробів і зносин між людьми.

Сей бік поступу зветь ся поступом струментовим або технїчним. Він був би неможливий, якби не було поступу наукового. Про нуковий поступ ми вже говорили чимало та нема чого й спинятись на ньому, бо він і так очевидний.

Сей поступ перемінив вже на краще почасти й людську натуру. У нас, та й скрізь, невчені люде кажуть, придержуючись старих думок, буцїм де далї, то стає все гірше, що буцїм з часом люде стають слабші, менші, що і вік людський вменшуєть ся. У старі віки у всїх народів навіть у письменних, були оповіданя про людей велетнів, що колись жили на землї. В жидівській біблїї не раз говорить ся про таких велетнів, і розказуєть ся, що перше люде жили по кілька сот років, (більше як девять сот), потім до сто, двіста років, а нарештї ще менше. У нас прості люде розказують, що колись були такі велетнї, що могли теперішних людей посадити собі на долоню, як комашок, а далї люде будуть такі малі, що в нашій теперішній печі буде їх дванадцятеро ціпами молотити. Докладна наука показала, що всї такі оповіданя неправдиві. Тепер учені люде, розкопуючи могили та цвинтарі, зміряли там людські костки і дійшли, що навпаки; теперішні европейські люде зростом вищі, нїж давні. Так само з записів парафіяльних, котрі в деяких місцях зберегли ся за кілька сот років, довідались, що в Европі вік людський де далї стає довший.

Коли говорить ся про вік людській, то не треба брати за приклад окремих старих людей, котрі то сям то там живуть по 100 літ і більше а треба вирахувати середній вік людей в якій країні. Учені люде роблять се так, що рахують скільки вмирає що року людей на кожду тисячу в якій небудь країні. Отже виходить, що чим менше освічена і гірше впорядкована яка країна, тим більше в ній вмирає перш усього дітей, а потім і дорослих від усяких хоріб і через те середний вік людський стає коротший. В Анґлії не так давно взялись мські уряди, за порадою вчених людей, перебудовувати старі міста, щоб в них було чисте повітря: робити широкі вулиці заводити серед міст інавколо них сади, будувати кращі доми для бідних та вдержувати для них безплатних лікарів, давати їм дешевші або й безплатні ліки, і зразу, за яких 20, а може й 10 років, в тих містах людей стало вмирати значно менше; отже: вік людський став довший. Коли скрізь так само візьмуть зя працю, то скрізь буде так само.

Тепер, можна сказати, нові струменти й машини ще не служать усім людям, а тільки богатшим. Тепер є сторони, як напр. у Галичині та в Росії, де технїчний поступ став навіть на шкоду бідним людям, що на фабриках і в копальнях живуть ще гірше, ніж колись жили з простого хліборобтва і ще скорше вмирають. Та не треба думати ,що се скрізь так, бо напр. в Анґлії, де з усіх европейських країн найбільше вживають машин, заробіток навіть найбіднійших людей більшає і вік людський довшає. **На те, щоб технїчний поступ не шкодив біднійшим людям, знайдено вже лїк; лїк той просвіта та єдність між бідними людьми, між робітниками, в домаганю підвисшити плату за працю, примусити державні ,крайові і громадські уряди ліпше вдержували копальні. фабрики, доми для робітників,** а далї в домаганю щоб всї ті заклади переходили під уряд і на власність самих робітницьких спілок. Тодї всї вигади технїчного і наукового поступу будуть рівно користні для всїх людей і поступ той стане ще скорший, так що людська праця стане дуже легка, хоч звісно, зовсїм не щезне, як про се думали ті, що складали оповідання про райське життя, минуле чи будуще.

Науковий поступ і тїсно звязаний з ним поступ в уміло

стях, (у письменстві, в малярстві, різьбярстві, будівництві, музиці) переміняють на ліпше і духовну природу людську. Де далї все більшає таких людей, що ставлять завдачею свого життя дійти правди або зробити щось прекрасне і ладні навіть бідувати ,щоб тільки дійти до своєї мети. Про таких людей кажуть ,що вони живуть головою, а не самим шлунком і очевидно, що такі люде вищі від звичайних і що они своїми творами підносять і весь загал людей на висоту понад старе життя, близьке до звірячого, Науки й умілости, звичка думати про правду і почувати прекрасне роблять людей делїкатнїйшими, добрійшими, справедлевійшими, примушують їх думати не тільки про себе самих, а й про инших, виробляють поступ звичаїв і норовів людських — поступ громадської справедливости. Де далї то все більше людей, що ладні сами терпіти, щоб завести справедливість у громадї та й иншими способами поліпшити долю других і при тому не жадаючи собі за те ніякої заплати нї на сїм, нї на тім світї. Почитаймо книжки і ґазети, поглянъмо кругом себе, і ми побачимо чимало навіть панських і богацьких синів і дочок, що могли би жити в розкошах, коли-б думали тільки про себе, але котрі часто бідують і терплять через те, що думають про зкривджених і бідних людей, працюють для їх просьвіти, борють ся, щоб побільшити права їх і таке инше. Се все зветь ся поступом людяности в самій людській натурі.

Той поступ, доводить до поступу в відносинах між народами та в порядках громадських і державних.

Коли ми порівнаємо колишні і теперішнї відносини між европейськими народами, то перш усього нам мусить кинутись у вічі, що в старі і середні віки скрізь безперестанно велась війна. Перед римською державою, та й після єї руїни в середні віки воювали не тільки племя з племям, держава з державою, а навіть кождий пан-лицар воював з сусїдами, майже без перестанку і нївечили при тому простих людей. Новими часами вже тільки держави воювали між собою, а приватна війна перестала. Тепер уже років зо сто в Европі менші держави майже не знають війни, та й більші воюють не часто. Крім того війна перемінилась: бити, руйну-

вати, грабити підчас війни мирних людей тепер, за сильною згодою держав, заборонено, і коли се ще трапляєть ся то усіма вважаєть ся соромом. Серед освічених людей скрізь іде балачка про те, щоб війни й зовсім не було і незгоди між державами рішали ся осібними судами. І вже за останні 25 років було кілька таких судів ,що здержали европеські та американські держави від війни. Важно, що навіть царі найбільше узброєних держав говорять тепер при всякій нагоді навіть перед салдатами, що вони волїють мир і що наівть військо держть тільки за для того, щоб забезпечити мир. А колись війну мали за найблагороднійше діло для людини, так що у диких народів,хто не вбив хоч одного ворога не мав права женитись, і навіть у осьвіченійших народів кождий новий цар перш усього мусїв здобувати собі славу війною.

Разом з тим, як війна серед народів меншає, зменшуєть ся і можливість одному народови попасти в неволю другому і через те помалу або раптом зникнути із світу. В Европі ми бачимо навіть, що за останні сто років завойовані ранійше народи визволили ся з під чужого пановання і заложили собі самостійні держави, часто за підмогою инших держав, бо серед освіченійших людей в Европі повстала думка, що кождий народ мусить бути вільний у своїй долї. Так за підмогою російської держави та громадян ріжних народів (найбільше з Анґлїчан), визволили ся з під Туреччини Серби, Греки, Волохи, Болгари. Так, за підмогою Франції, італїянські країни визволились з під Австрії, причім знову богато допомогли їм поодинокі Анґлїчане, що давали італїянським повстанцям гроші, приставали сами до спілок, що повставали проти австрійського уряду та проти папи римського і князів італїянських, котрі стояли за Австрією та неволили своїх підданих. Помало Італїянцї визволились від чужинців, від світського уряду папи, від своїх лихих князів і королів і зібрались в одну вільну державу. Инші народи, як напр., Угри, Славяне та Волохи в Австрії, коли не могли визволитись повстанням та через поміч чужих держав, то визволяють ся через переміну державних і громадських порядків і нема тепер такого, навіть найменьшого і найбіднійшого народу в Европі, котрий не міг-би надіятись стати вільним і паном

своєї долї через переміну державних і ромадських порядків, котрі де далї стають вільнійшими. Таку надію можемо мати і ми Русини-Українцї, поділені між державами російською і австро-угорською. В Австрії наші русини, через переміну громадських і державних порядків від 1848 р. явно визволяють ся від Поляків ,що були запанували над нами, та й від Волохів, Німцїв і по части від Угрів. У російській Україні через скасоване кріпацтва 1861 р. наші Русини-Українцї визволились по части від Поляків, і прийде час, коли через переміну державних порядків визволять ся і від Москалїв.

Се визволене народів з під гнету чужих урядів зветь ся вільностію націй, се-б то людських пород, або національностий. Тут поступ европейських народів, особливо за останні 1000 років, очевидний.

І громадські порядки серед европейських народів страшенно змінились на краще, особливо за останні 100 років. Особиста неволя, колись доходила до того, що пани держали рабів, як худобу і вважали раба товариною, або навіть, як казали тоді, »говорячим струментом«. Особиста неволя в Европі перемінилась помалу в середні віки у примусову панщину ,а тепер і неволя і панщина скрізь в Европі скасовані. Так само недавно скасовано неволю неґрів (чорних людей) в Америцї, і тепер европейцї дбають про те, щоби, неволя по всьому світу була скасована, зістали ся в Европі та в Америцї тільки найми в котрі мусять іти бідні вільні люде,але тепер ідуть уже розмови і навіть роблять ся державні заходи, щоби поліпшити стан і наймитів, а богато людей із поміж самих наймитів і навіть з богатших прибирають способів, щоб всї люде стали власниками, або щоб усе богацтво стало власностію спілок, громад і держав, котрою всї люде могли-б користуватись.

З якого часу появились серед европейських народів осібні гурти людей, що працюють коло того, шоб поліпшити життя наймитів, витворивши серед їх спільність. Звуть ся ті люде соціялїстами, сє-б то спілковцями. Між першими такими соціялїстами славно звісні: англїчанин Роберт Овен (1771—1858) та француз Сен Сімон (1760—1825), що писали в оборону робітників-наймитів та пробували закладати

між ними спілки .Найбільше розрослись робітницькі спілки в Анґлії, де вони поставили собі метою примусити властителів фабрик підвисшити платню робітникам і вменшити час роботи ,а далї впливати і на уряд, щоб він видавав закони на користь робітникам. За фабричними робітниками пішли і хлїбороби. В Ірляндії вони склали велику спілку, котра домагаєть ся, щоб панська земля перейшла на власність сільських робітників. Згодом соціялїсти ріжних країн дійшли до думки сполучити свою працю і 1866 р. була заложена Межинародна Робітницька Спілка, до чого найбільше прислужив ся німецький учений Кароль Маркс (1815—1883). Ся спілка скликала що року виборних від робітників спілок з ріжних країн на ради про робітницькі справи. Хоч від 1874 р. Межинародна Робітницька Спілка перестала істнувати, за те в ріжних окремих країнах робітницьких спілок розвелось богато і вони часом скликають і межинародні з'їзди, загальні або по ремеслах, і вже добивають ся зміни порядків на користь наймитам ,тим більше, що на поміч наймитам стає богато освічених і добрих людей із богатших станів.

Через все те вже богато держав европейських і американських установили закони про вмешенє роботи жінок - дітей, про плату робітникам за калїцтво, про нагороди їм на старість, а недавно анґлійська державна рада згодилась почасти на домаганя робітників, котрі хотять, щоб на фабриках не роблено більше як 8 годин на день, і встановила восьмигодинну роботу на фабриках державних і в копальнях. На сьому певно справа не стане і колись таки дійде до того, що властиво наймитів не буде, а всї володїти-муть землею, чи струментами й машинами до працї, чи то окремо, чи спілками і громадами.

В державних порядках европейських народів теж настали зміни, що майже скасували стару неволю. Тепер у всіх европейських державах, окрім Туреччини та Росії признано, що державними справами мусять управляти не самі царі та поставлені ними урядники, а сам народ, якого ті справи найбільше торкають ся. Всюди в Европі, окрім Туреччини та Росії, державні уряди стали костітуційними (уставними, се - б такими, що правителї мусять поступати по уставу, по

законах, вироблених за згодою виборних народних послів, а деякі держави (Швайцарія, Франція) управляють ся самим виборним урядом і звуть ся через се республиками (республика—громадська, спільна річ). В Америці майже всї держави, заложені европейськими переселенцями, стали республиками. (Про республиканські порядки у Швайцарії ми написали осібну книжочку **Швайцарська Спілка**). Окрім того скрізь по конституційних державах признано право окремим людям і спілкам подавати свій голос у всїх громадських справах на зборах (вічах), друком, через просьби до урядів і инакше.

Всї такі вільні державні порядки і права людські виробились у европейських народів помалу і так, що один народ учив ся їх від другого. Початок тим порядкам — правам зроблено ще в старі віки в республиках грецьких і римській, що повстали років за 600, 500 до Христа, коли люде по містах грецьких і в Римі повиганяли своїх царів і почали управлятись радами та народними зборами. Та коли римляне завоювали великі країни, то не схотїли дати завойованим народам таку волю, як мали сами і через те саме втратили державну вільність у часи перед Рождеством Христовим, бо коли їхнї військові начальники (імператори), захотїли, опираючись на салдатів, зрівнятись з царями, то піддані Римови люде тому не противились, а самих Римлян було за-мало, щоб не допустити того. Помалу військові начальники з родини Цезаря один за одним набували собі в Римі царську силу, і римська республика перемінила ся в царство, котре звали імперією, або цїсарством (слово цїсар перероблене імя Цезар, та цар те-ж саме слово, тільки вкорочене. Слово король пішло у славян (чехів, поляків і инших) від Кароля, цїсаря німецького, що перший почав завойовувати славян під державу німецьку). Велике римське цїсарство було зруйноване нападом середно-вікових народів. Сї народи помалу позакладали собі царства т акоролївства, за порадою християнських попів та за взірцем царства грецько-римського, котре вдержалось аж до 1453. р. коли Турки взяли його столицю Константинополь.

У половині середних віків висші стани в европейських

державах: попи, лицарі та міщане стали примушувати своїх королів та князїв, нічого не робити в головних державних справах без їхньої ради, котру, ті стани подавали на осібних державних зборах. Але такі вільнійші, конституційні, порядки вдержались тільки в Анґлії та почасти в Голяндії. Саме тоді городяне й селяне у Швайцарії захищені від чужинців своїми горами, встигли зовсїм вигнати своїх князїв і заложити спілку республик і по містах Італії, та майже у всїх їх позаводились князї. В нові віки Голяндці встигли вибитись з під іспанських королїв, котрим вони дістались в спадщину по своїх старих князях, і заложити тоже спілку республик, котра вже не так давно перероблена була на конституційне королївство. За прикладом Анґлії та Голяндії завелись вільні анґлійські селитьби у Північній Америці. котрі тому назад більше як сто лїт відбились від анґлійських королїв і заложили третю по черзї спілку республик европейських народів, що зветь ся Сполученими Державами Північної Америки; в ті Сполучені Держави переселяють ся тепер і наші Русини-Українці. В новійші часи за прикладом сих держав, відбились від королїв іспанських та портуґальських і переселенції в инших країнах Америки і тоже заложили собі республики.

Більше чим сто лїт тому назад, 1789—1792 р. Французи примусили свого короля пристати на державні порядки, подібні до анґлійських ,а потім спробували заложити у себе республику ,та вона зразу в них не вдержалась. 1848 р. Французи знов вигнали свого короля і заложили на кілька років республїку, а потім 1870 р. у третє, і тепер їх республїка держить довше, нїж як инші французські уряди в наш вік, 1848 р. повстали й Італійці, Німцї і инші народи в Австрії, щоб заложити конституційні уряди. Се їм вдалось не відразу бо царі незабаром повідбирали ті права, що згодились були дати народам, але помалу народи знову вибороли собі від урядів ті права і тепер усї держави західної Европи стали коституційними. Австро-Угорська держава була стала конституційною 1848 р., та незабаром цїсарський уряд скасував конституцію. Та 1867 р., після нещасливих війн ,в котрих той уряд втратив піддані йому італійські країни, що пристали до нового кнституційного італїянського королївства, і

цісарський уряд згодив ся на кнституцію в Австрії та в Угорщині..

Тепер в Европі черга на вільн державні порядки за Росією, до котрої належить і наша Україна. Тут у середні віки по всіх містах були віча, без котрих князї не могли робити нічого важного в державних справах. Згодом в тих українських краïнах, що увійшли в склад литовської, а потім у польську державу ,такі віча були скасовані і замінені панськими (шляхетськими) радами або соймами, крайовими і державними, котрі зовсім переважували королїв, так що польсько - литовсько - українська держава була власне панською републикою. В тих же краïнах, що увійшли в склад московської держави були ради станів, або земські собори що складались з послів від попів, панів і міщан. А по степах наших українських і московських, де осїли козаки, справами орудували козацькі ради, що були майже републїками, хоч признавали над собою зверхню власть королїв польських або царів московських. З того часу, як наші козаки й инші українцї, роздратовані панами та ксьондзами польськими, перейшли до царів московських, сї царі взяли переваґу і помалу забрали більшу частину польської держави, тай заложити велику державу російську.

Років 200 назад російські царі почали ломати всї вільні державнї порядки у своїй державі, як се робили королї й по инших европейських державах, напр. у Франції та Австрії, і немало знищили їх зовсїм знищили і земські собори і польскі сойми і козацькі ради, а позаводили натомісць ради панські повітові і крайові (ґубернські), та ради міські й сільські з дуже малими правами. Та вже кілька десятків років як освічені люде в Росії хотять мати конституційнї порядки і трийцять років тому назад сам уряд мусів завести земські ради, повітові і ґубернські, з виборних від усіх станів (панів, міщан і селян), ті ради почали домагатись, щоб скликано спільну державну раду. Царському урядови се не сподобалось і він вкоротив і так невеликі права земських рад. Та звісно й російський уряд не встоїть проти громадського натиску, як не встояли инші царські уряди в Европі, і Росія тоже стане конституційною державою.

В Азії недавно заведена державна рада, подібна до европейських конституційних, в Японії, звідки останними роками приїздило богато людей до Европи учитись. Та й в Індії, котра паддана анґлійській державі, богато людей вже вчилось европейської науки і починає домагатись для себе державних рад, подібних до анґлійських, певно згодом мати-муть їх. Се буде прикладом і для инших держав в Азії. В Австралії, де оселяєть ся богато европейців, найбільше анґлічан, позакладались держави, котрі хоч і піддані Анґлії та мають свої державні ради і порядки майже зовсім республіканські. Можна сказати, що тепер увесь світ іде до вільних порядків державних, конституційних і республіканських, і по тому, як ішов досі поступ у сій справі можна сьміло сказати, що колись по всьому світу буде державна вільність.

Всї згадані вище державні вільности і права тепер ще не рівно признані за всіма станами людности в ріжних европейських державах.

Крім того, через нерівну освіту, не всї люде можуть користуватись і тими правами, які мають. Та все таки тепер скрізь очевидно іде до того, щоб усї люде мали однакові права вдержаві та й осьвіта скрізь ширить ся. **Коли всї люде будуть досить освічені і всї матимуть рівні права в державі, тоді від їх самих залежати-ме перемінити всї громадські порядки та й межинародні відносини на однакову користь усім.**

Тоді настане, коли й не райське життя, не можливе для людей, то в усякому разї досить гарне й щасливе, яке де далї то ще кращати-ме через нові знаходи науки.

9. Останні уваги.

Думка про поступ власне тим і корисна для людей, що вона поясняє усе минуле, теперішне і будуче життя всього роду, людського і показує, до чого і як той рід іде, і через те дав міцний ґрунт для праці кождої людини її навчає людей ніколи не тратить надії на красші часи і єднати ся для спільної праці, щоб яко мога полїпшити своє теперішне і будуче життя. Сим думка про поступ для людей безмірно кориснїй

ша над усяку віру в рай на землї, котрого бути не може, або на небі, ради якого люде нехтують земним життям. При тому наука про поступ не підтинає нї одної доброї думки, про способи, як заслужити царство небесне — вона також навчає людей, що треба любити других, як себе самих та тільки додає до того ще щось нового. Власне наука про те, що людина повинна любити инших, як себе саму, досить стара і зовсім не виключно христіянська. Індійський учитель Будда, ще більш як за 500 років до Христа навчав, що людина повинна любити других навіть більше, ніж себе саму. Китайський учитель Конфуцій, за 500 років до Христа, казав, що людина повинна робити другим тільки те, що бажала-б щоб другі робити їй самій. Того самого навчали і грецькі фільософи. Та чому-ж у житю людському було так богато несправедливого, напр. навіть особиста неволя? Власне тому, що всї такі учителї вдавались тільки до кождої людини з окрема, намовляючи її, бути доброю та справедливою, а не звертали уваги на громадські порядки. Нова-ж наука про поступ звертає власне увагу на громадські порядки, змагаючись змінити їх так, щоби навіть недобрій людинї трудно було робити щось зле, а добрій легко було-б робити добро для всієї громади, а через те і для себе самої та щоб так помалу і недобрі люде одвикали від злих думок і звичаїв.

Наука про поступ серед людей на землї власне не противна і вірі в царство небесне. Про те, що буде з душею людською після смерти тіла, ніхто докладно не знає, та може ніколи й не знати-ме. То найкрасше полишити кождому думати про се і вірити, як йому подобаєть ся. Все діло тільки в тому, щоб думка про той світ, про царство небесне, не перешкаджала людям порядкувати життя на сім світї, на землї. Нехай кождий, хто жде для себе царства небесного після смерти, не відвертаєть ся від громади, але працює за життя коло того, що-б поліпшити долю других тут на землї, — того й досить буде, щоб доля всїх людей на землї справдї поступала наперед і люде ставали лїпші і кожде з окрема і цїлї громади, та щоб не було сварки між людьми через ріжницю думок про царство Боже, або небесне.

З росказаного вище видно, що про Боже, або небесне царство завжди були не однакові думки, навіть між жидами і христіянами, навіть у їхніх сьвятих книгах. Тепер же такі вчені люде що не признають царства Божого або небесного, осібного від житя людий на землї, але думають, що царство правди і можливого для людей щастя мусить настати тут, на землї, в людских громадах, коли люде будуть освічені, вільні та добрі, хоч і не перестануть умирати. Такі учені думають що обовязок доброї, осьвіченої людини і радість для неї, свого роду рай, в тому, щоб працювати для такого поступу людности, та иншого раю й не ждуть. А є инші вчені, котрі вірують у безсмертя душі і в царство небесне, але при тому признають поступ на землї і думають, що поступ цей-то тільки початок дальшого поступу, котрий продовжуватимуть люде десь і після смерти свого тіла. Є цілі христіянські громади, котрі бачать суть христіянства тільки в заповіді любити Бога, як отця і людей, як братів, і при тому признають поступ в усій людности, христіянській, котра тоже по своєму виконує цю заповідь. Такі христіяни вважають своїм обовязком працювати для поступу в житю всеї людности, думаючи, що так вони працювати муть власне на те, щоб і на землї настало царство Боже, се-б то запанували розум і правда. Так вони витлумачують слова Ісусової молитви: »Отче наш, що на небі, нехай прийде царство твоє, нехай буде воля твоя, як на небі, так і на землї«. Такі христіяни признають, що в в самих людських думках про Бога та його царство й волю іде в усій людности безупинний поступ, що навіть євангельські думки не зійшли з неба готовими і на віки, а були в свій час вироблені людьми, хоч і з божої волї — жидами й другими старими народами, та й були поступом на свій час у порівнаню до старозаконних, а тепер тоже повинні з волї Божої змінятись відповідно до новійшого поступу науки і громадського житя, так само, як свого часу і християни зміняли старі жидівські думки, церковні порядки звичаї, які тоже вважались колись законом Божим, даним на віки. До таких думок помалу наближають ся між христіянами всі освічені протестанти. Їм не так тяжко признати поступ навіть у справах віри, бо протестанти здавна признають кождій людині волю

товмачити святе письмо по своєму. Через те їм не трудно признати й вільність дослїду й поступ.

Інакше стоять католики — східні (грецького обряду)

Інакше стоять католики — східні (грецького обряду)
і західні (римського обряду). Вони признають право товмачити сьвяте письмо самій церковній старшинї — соборам єпископів і папам. Східні католики признають, що в справах віри все вже порішено старими соборами єпископів, з котрих останній був більше як тисяча років тому назад. Західні католики признають найстаршим в справах віри папу. При таких примусових поглядах щирим католикам, східним і західним, тяжко признавати думки про поступ у справах віри та повну вільність дослїду. Ще не так давно папа Григорій 16-тий та Пій 9-тий осудили думку про те, що папа повинен »помиритись з поступом державною вільністю і сучасною просьвітою«. та що він повинен признати волю і іншим вірам, а не тільки католицькій.

Але-ж останнїми часами і римські католики стали хилитись до думки про поступ, принаймі у технїчних справах і природних науках (який трудно не признавати), та у державних справах. Відповідно до нього, між римськими католиками стали прокидатись думки, що віра в царство небесне не повинна відбивати людий від працї коло того, щоб і на землї було їм краще, та що сама католицька церква повинна тому помагати. Так недавно деякі католицькі єпископи, найперше в тих країнах, де католики перемішані з протестантами, — почали не тільки хвалити бідність та обіцяти бідним нагороду в царстві небеснім, як це робить ся в євангелїях, але й дбати про те, щоб змінили ся громадські порядки та державні закони на користь бідним і робітникам. Кілька років тому назад сам папа написав манїфест, в якому висловив такі думки про стан робітників і в початку його признає нові людські здобудки і змаганя в державних і громадських справах.

Так думка про поступ де далї обіймає все більше всїх осьвічених людий.

Що думка про поступ справедлива видно з самого зросту цеї думки, бо в зрості цьому тоже видно поступ з часом.

Так думки стародавних людий про райські віки у минулому були вже поступом у порівнаню до передних, бо показували що люди вже почали розбирати своє житє і бажали чогось ліпшого. Поступом проти цих думок була старо-персидська віра про те, що втрачений рай знов вернеть ся, бо та віра давала людям надію на кращу долю і навчала їх боротись проти лиха та неправди,поки той рай вернеть ся. Жидівські думки про їх будуще райське царство хоч і були вужчі від персидських, та за те розвили особливо думки про справедливість і милість у тім царстві, що мусить настати, і тим самим навчали, що справедливість і милість обовязок кождої громади Християнські учителї розповсюдили заповіди про справедливість і милість, вироблені давнійше і навчали, що тільки виконуючи власне ті заповіди, людина може заслужити собі царство небесне. Окрім того деякі з тих учителів показали поступ у зрості думок про віру від стародавних віків до Ісуса Христа. Гуманисти звернули людську увагу від виключної думки про небо тоже і на землю, до громадських порядків, підняли в людях пошану до своєї власної сили і вказали на спосіб всякого поліпшеня — на вільну науку. Поступовці показали безупинний поступ в історії людности і напрямок того поступу і тим подали певну надію на дальший поступ.

Нарешті вартість думки про поступостанними часами випробовано. Думка ця вияснилась і стала рішуче ширитись між ученійшими людьми тільки трохи більше як сто років тому назад, і вже за ці сто років європейська людність поступила на перед в усьому так, як до того часу не поступила і за тисячі років. Коли-ж ця думка, з більшою просьвітою людей, росширить ся в усіх людських станах і в усіх народів, то певно поступ у людських громадах до всього ліпшого піде так швидко і доведе людей до такого щасливого та праведного життя, якого ми тепер і уявити собі не можем.